

Analiza

RATOVI DEVEDESETIH

U UDŽBENICIMA ISTORIJE U SRBIJI

Funded by
the European Union

Analiza
Ratovi devedesetih u udžbenicima istorije u Srbiji

Inicijativa mladih za ljudska prava (YIHR Srbija)
2023. godine

Izdavač

Inicijativa mladih za ljudska prava (YIHR Srbija)

Dobračina 4, Beograd

Lektura

Lidija Radomirović

Štampa

Dual Mode, Beograd

Tiraž

500 kom.

Decembar 2023.

yihhr.org

**Funded by
the European Union**

Analiza „Ratovi devedesetih u udžbenicima istorije u Srbiji“ finansirana je od strane Evropske unije. Sadržaj analize je isključivo odgovornost Inicijative mladih za ljudska prava i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

Sadržaj

Uvod	2
Šta mladi znaju o prošlosti?	9
Analiza sadržaja udžbenika istorije u Srbiji	14
Raspad Jugoslavije i početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji	15
Početak ratova - Slovenija	21
Rat u Hrvatskoj	23
Rat u Bosni i Hercegovini	30
Rat na Kosovu i bombardovanje SRJ	38
Ljudi u ratu	44
Preporuke	49

Sažetak

U analizi sadržaja udžbenika iz istorije u Srbiji predstavljena je interpretacija oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji tokom devedesetih godina, njihovih uzroka, ratnih zločina koji su počinjeni od strane zaraćenih strana i posledica koje su ovi sukobi imali na države nastale na teritoriji nekadašnje zajedničke države. Analiziran je sadržaj svih 16 udžbenika iz istorije koji se trenutno koriste u Srbiji, njih devet koji se koriste za gradivo osnovne škole i sedam udžbenika za gimnazije i srednje škole.¹

Analiza je pokazala da se događaji iz ratova devedesetih i dalje prikazuju šturo, sa priličnom dozom pristrasnosti, pogotovo u kontekstu predstavljanja ratnih zločina koji su počinjeni u zavisnosti od toga ko je za te zločine odgovoran i ko su žrtve koje su stradale u njima. Selektivnost u prikazivanju podataka, izbegavanje pominjanja odgovornosti ukoliko se predstavljaju zločini za koje su bile odgovorne srpske snage i dalje su odlika ogromne većine udžbenika koji se koriste. Podaci o odgovornosti za zločine su prikazani selektivno, a Srbija i srpski narod su uglavnom prikazani kao jedine, odnosno najveće žrtve na prostoru bivše Jugoslavije u ratovima devedesetih.

Najviše se pažnje posvećuje oružanom sukobu na Kosovu, nešto manje onom u Hrvatskoj, a najmanje ratu u Bosni i Hercegovini. Autori udžbenika su najviše prostora posvetili ratu na Kosovu, ali se i dalje većina njih fokusira na period NATO bombardovanja od marta do juna 1999. godine, iako se period sukoba 1998. godine pominje u jednom broju udžbenika, fokusirajući se uglavnom na napade Oslobođilačke Vojske Kosova na pripadnike bezbednosnih snaga Republike

1 Dragomir Bondžić i Kosta Nikolić, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8.razred osnovne škole, Beograd; Zavod za udžbenike, 2021; Vesna Dimitrijević, Istorija 8: udžbenik istorije za osmi razred osnovne škole, Beograd: Vulkan Znanje, 2021; Ratimir Milikić i Ivana Petrović, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole, Beograd: Novi Logos, 2022; Aleksandar Todosijević, Sanja Petrović Todosijević, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8.razred osnovne škole, Beograd: Klett; 2021; Predrag M.Vajagić, Aleksandar Rastović i Bojana Lazarević, Istorija za osmi razred osnovne škole, Beograd: Gerundijum, 2022; Ljubodrag Dimić i Ljiljana Raković, Istorija: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8. razred osnovne škole, Beograd: Freska, 2022; Milica Omrčen i Nevena Grbović, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole, Beograd: Eduka, 2022; Dragana Hadžić, Marko Stanojević, Istorija 8 – udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima, Beograd: Data Status, 2021; Uroš Milivojević, Zoran Pavlović, Vesna Lučić, Istorija 8 udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole, Beograd: BIGZ školstvo, 2022; Momčilo Pavlović, Istorija za 4. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd: Zavod za udžbenike, 2023; Momčilo Pavlović i Đorđe Đurić, Istorija za 3. razred gimnazije prirodno matematičkog smera i 4. razred opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd: Zavod za udžbenike, 2012; Duško Lopandić, Manja Milinović i Ratimir Milikić, Istorija 4: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za četvrti razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smera, Beograd: Novi Logos, 2022; Mira Radojević, Istorija 3/4, udžbenik: Udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i četvrti razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni tehničar i birotehničar, Beograd: Klett, 2021; Danko Leovac i Suzana Rajić, Istorija 3, udžbenik za treći razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smera, Beograd: Freska, 2022; Radoš Ljušić i Ljubodrag Dimić, Istorija 3/4, udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd: Freska, 2014; Ivan Becić, Istorija za 2. razred srednjih stručnih škola, Beograd: Zavod za udžbenike, 2020.

Srbije i Savezne Republike Jugoslavije, kao i na civile na Kosovu. Opsežno se piše o zločinima NATO snaga, mestima stradanja civila u bombardovanju, detaljno iznose podaci o broju uništene infrastrukture, ali se ne iznose precizni podaci o broju stradalih, pa se broj stradalih civila, u zavisnosti od udžbenika, kreće između 1.000 i 4.000. Civilne žrtve među kosovskim Albancima se spominju ako su stradali od NATO bombi, ili od strane OVK u ratnom i post-ratnom nasilju.

Oružani sukob u Hrvatskoj takodje je jednostrano prikazan, a odgovornost, i za njegovo izbijanje, kao i za zločine, pripisana je uglavnom hrvatskim snagama. Najveća pažnja se posvećuje operacijama hrvatskih snaga, Bljesku i Oluji, tu se spominju i brojevi proteranih Srba, dok se samo u nekoliko udžbenika pominju zločini koji su počinjeni tokom osvajanja Vukovara i bombardovanja Dubrovnika.

Ratu koji se dogodio u Bosni i Hercegovini posvećeno je najmanje pažnje u udžbenicima iz istorije, iako je ovaj sukob bio najduži i najrazorniji oružani sukob u bivšoj Jugoslaviji, kako po broju žrtava, tako i po razmerama razaranja. Ono što se evidentira kao napredak jeste da se u oblasti koja se odnosi na rat u BiH govori o ratnim zločinima koji su počinjeni u ovom sukobu, ali se uglavnom insistira da su sve tri strane bile podjednako odgovorne za zločine. Pored toga, Srebrenica je našla svoje mesto u interpretaciji istorije ratova u bivšoj Jugoslaviji i spominje se u gotovo svim udžbenicima kao poseban i masovan zločin. I pored toga što se u većini udžbenika spominje da je ovaj zločin pravno kvalifikovan kao genocid, ili se često dovodi u pitanje kredibilitet institucije koja je dala ovu kvalifikaciju, ili se Srebrenica stavlja u širi kontekst ratnih zločina u BiH, u cilju pružanja neke vrste opravdanja za ono što su pripadnici srpskih snaga počinili u leto 1995. godine.

U udžbenicima je primetno više prostora posvećeno ličnim pričama i svedočenjima ljudi koji su preživeli neke događaje iz perioda devedesetih, ali kao i u slučaju žrtava, fokus je na zločinima koje su preživeli pripadnici srpskog naroda – u pitanju su svedočenja ljudi koji su preživeli Oluju, NATO bombardovanje, ili su predstavljeni pripadnici Vojske Jugoslavije koji su stradali tokom bitke na Košarama, itd.

Uvod

Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije započeo je u junu 1991. godine, nakon što su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost. Na teritoriji nekadašnje države, u periodu od 1991. do 2001. godine, vođeno je nekoliko međunarodnih i unutrašnjih oružanih sukoba. Prve borbe su započele u proleće u Hrvatskoj (1991-1995.) i Sloveniji (jun-jul 1991.), a za njima su usledili međunarodni oružani sukobi u Bosni i Hercegovini (BiH) (1992-1995.) i Kosovu (1998-1999.). Unutrašnjim oružanim sukobima u Makedoniji (februar-avgust 2001.) i na jugu Srbije (1999-2001.), i tu se završava poglavlje vojnih sukoba. U ratovima koji su vođeni na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine, život je izgubilo više od 130.000 osoba², oko 4.5 miliona osoba je primorano da napusti svoje domove, izbeglo ili se raselilo, dok porodice i dalje traže oko 10.000 nestalih.³

U cilju sprovođenja etničkog čišćenja čitavih teritorija bivše Jugoslavije, počinjeni su masovni i sistematski zločini, uključujući i masovna ubistva civila i ratnih zarobljenika, žene i devojčice su posebno bile podvrgnute sistematskom seksualnom nasilju uključujući i prisilne trudnoće, dok su hiljade civila i ratnih zarobljenika bili zatvarani u koncentracione logore i zatvore gde su izlagani različitim oblicima torture i nečovečnog postupanja. Veliki broj tela žrtava je uništen u akcijama uklanjanja dokaza, kroz masovno sakrivanje i/ili potpuno uništavanje posmrtnih ostataka ubijenih. Kulturno-istorijski spomenici su masovno i ciljano uništavani, u pokušaju da se čitave zajednice skoro ili potpuno izbrišu sa prostora na kojima su živele vekovima.

U cilju ponovnog uspostavljanja ugroženog međunarodnog mira i sigurnosti, a postupajući u skladu sa glavom VII Povelje Ujedinjenih Nacija, Savet bezbednosti UN je Rezolucijom 827 iz 1993. godine osnovao Međunarodni krivični sud sa zadatkom da krivično goni osobe odgovorne za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. godine (MKSJ). Ovaj sud je trebalo da zaustavi zločine i kazne osobe odgovorne za teška kršenja međunarodnog prava.⁴ Od svog osnivanja do kraja 2004. godine, kada su objavljene poslednje optužnice, MKSJ je optužio 161 osobu za najteža kršenja međunarodnog prava na području bivše Jugoslavije. Od tih 161, osuđeno je 90 osoba, oslobođeno 19, protiv 37

2 Procene Koalicije za REKOM. Prekid ćutnje o tajnim grobnicama i sudbini nestalih u ratovima na području SFRJ. Dostupno na: <https://www.recom.link/bhsc/prekid-cutnje-o-tajnim-grobnicama-sudbini-nestalih-u-ratovima-na-podrucju-bivse-sfrj/>.

3 Prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, krajem avgusta 2021. godine prilikom obeležavanja Međunarodnog dana nestalih lica, objavljen je podatak da se u regionu bivše Jugoslavije traga za još nekih 9,969 osoba. Dostupno na: <https://www.icrc.org/en/document/international-day-disappeared-search-continues-three-decades>; <https://www.icrc.org/en/document/human-rights-day-missing-persons-yugoslavia>.

4 Rezolucija 827 SB UN, 25.maj 1993, S/RES/827 [1993].

osoba su obustavljeni postupci ili povučene optužnice, 13 ih je prosleđeno sudovima u regionu, dok je postupak protiv bivših funkcionera Službe državne bezbednosti Srbije ponovljen pred Mehanizmom za međunarodne krivične sudove (MMKS).

Među njima su bili bivši predsednik Srbije i Savezne Republike Jugoslavije Slobodan Milošević, niz visoko pozicioniranih pripadnika oružanih snaga Vojske Republike Srpske, uključujući i komandanta Glavnog štaba VRS, Ratka Mladića i bivšeg predsednika Republike Srpske, Radovana Karadžića, dva bivša načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije, Momčilo Perišić i Dragoljub Ojdanić, visoko pozicionirani politički, vojni i policijski predstavnici Srbije za vreme rata na Kosovu, Nikola Šainović, Milan Milutinović, Nebojša Pavković, Vladimir Lazarević, Sreten Lukić, Vlastimir Đorđević, visoko pozicionirani zapovednici Službe državne bezbednosti (DB) Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Srbije tokom ratova u Hrvatskoj i BiH, Jovica Stanišić i Franko Simatović, zapovednici hrvatskih snaga u vreme operacije 'Oluja', generali Hrvatske vojske i Policije Ante Gotovina, Ivan Čermak i Mladen Markač, bivši premijer Kosova i jedan od komandanata Oslobođilačke Vojske Kosova, Ramuš Haradinaj, itd.

Od mnogobrojnih zločina počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije kojima su se bavili međunarodni i domaći sudovi, po svojoj pravnoj kvalifikaciji posebno se izdvaja zločin koji su Vojska Republike Srpske i snage bosanskih Srba počinile u Srebrenici u julu 1995. godine, kada su u julu 1995. godine ubili više od 8.000 Bošnjaka, većinom muškaraca i dečaka, zarobljenih kako u, tako i oko Srebrenice, nakon pada ove zaštićene zone Ujedinjenih nacija pod kontrolu snaga - koje su bile pod komandom Ratka Mladića. U nizu presuda koje je MKSJ doneo protiv političkih predstavnika i pripadnika oružanih snaga Republike Srpske, ovaj zločin definisan je kao genocid, a događaji ocenjeni kao pokušaj uništenja bosanskih Muslimana sa prostora istočne Bosne. U svojoj presudi 2007. godine, Međunarodni sud pravde je u slučaju tužbe Bosne i Hercegovine protiv Srbije za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, utvrdio da je Srbija odgovorna za nespričavanje genocida u Srebrenici i nekažnjavanje odgovornih za ovaj zločin.⁵

U decembru 2010. godine, rezolucijom Saveta bezbednosti UN,⁶ uspostavljen je Mehanizam za međunarodne krivične sudove, sa ciljem obavljanja više ključnih funkcija Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu (MKSR) i MKSJ, između ostalog i očuvanja nasleđa ova dva

5 Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007. Dostupno na: <https://www.icj-cij.org/en/case/91/judgments>.

6 Rezolucija 1966 SB UN, 22. decembar 2010, S/RES/1966 (2010).

međunarodna suda.⁷ Mehanizam je počeo s radom u julu 2012. u Aruši (Tanzanija), odnosno u julu 2013. u Hagu (Holandija) i od početka je delovao paralelno s oba ova međunarodna suda i nastavio je sa radom nakon njihovog zatvaranja 2015, odnosno 2017. godine.

Od samog nastanka, analiziran je rad MKSJ i njegov doprinos kako razvoju međunarodnog prava tako i procesu suočavanja sa prošlošću u zemljama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije. Tribunal u svoja dostignuća ubraja ogroman doprinos utvrđivanju odgovornosti i privođenje odgovornih pravdi, pružanje platforme žrtvama i preživelim da svojim glasom iskažu “strahote koje su videli i doživeli”. Pored toga, Tribunal posebno ističe svoj doprinos “neospornom utvrđivanju istorijskih činjenica” u svojoj borbi protiv poricanja istine, smatrajući da se zahvaljujući radu MKSJ “zločini počinjeni širom ovog regiona ne mogu se više poricati”⁸. Upravo ovo poslednje se temeljno preispituje i kritikuje širom regiona i predmet je rasprava i snažnog neslaganja.

Poricanje zločina predstavlja jedan od najvećih izazova sa kojima se zajednice u regionu suočavaju, u svojim pokušajima da izgrade odgovoran odnos prema zločinima iz prošlosti. Od početka 2000. godine, sprovedena su istraživanja javnog mnjenja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu i Srbiji o ratnim zločinima počinjenih tokom devedesetih godina, iz kojih je vrlo brzo postalo jasno da je poricanje zločina preovlađujuće mišljenje većine stanovništva u ovim državama. Vrste poricanja primetne u rezultatima ovih ispitivanja su raznovrsne – žrtve se priznaju samo kad pripadaju našoj zajednici, i po pravilu su najbrojnije, žrtva “druge strane” je ili minimizirana ili uopšte ne postoji.⁹ Ono što je Sud uradio je pristrasno i neobjektivno, pa samim tim i nema vrednost za zajednice koje se dovode u pitanje sa ovim slučajevima.¹⁰ Mnogo je razloga zbog kojih društva u regionu nisu prihvatila utvrđene činjenice i istoriju ratova devedesetih onako kako je ispisana u presudama MKSJ – od samog početka Sud je osporavan, od načina uspostavljanja, sastava i mandata, pa do izbora predmeta, načina optuživanja, itd.

7 Funkcije Mehanizma su pronalaženje i krivično gonjenje preostalih optuženih koji su u bekstvu, sprovođenje i završetak svih žalbenih postupaka za koje je najava žalbe podneta nakon početka rada nadležnog ogranka Mehanizma, kao i preispitivanje presuda MKSR, MKSJ i MMKS ukoliko se otkrije nova činjenica koja je bila nepoznata za vreme suđenja ili žalbenog postupka, i veće prihvatiti da bi takva činjenica, ukoliko bude dokazana, mogla biti presudni faktor u donošenju presude. Pored toga, Mehanizam može da vodi ponovna suđenja u predmetima koji su vođeni pred MKSR-om, MKSJ-om, odnosno Mehanizmom i sprovodi istrage, suđenja i žalbene postupke u predmetima nepoštovanja suda i lažnog svedočenja počinjenog tokom postupaka vođenih pred ovim sudovima. Uz pomoć međunarodnih i regionalnih organizacija MMKS nadgleda predmete koje su nacionalnim sudovima prosleđivali MKSJ ili MKSR, a takođe pruža pomoć nacionalnim pravosuđima. Takođe, Mehanizam nastavlja da se brine i u zaštitu žrtava i svedoka koji su svedočili pred tribunalima i MMKS, vrši nadzor nad izvršenjem kazni i odgovoran za očuvanje građe i rukovođenje arhivama MKSR-a, MKSJ-a i Mehanizma.

8 Dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/o-mksj>.

9 Obaveštenost građana Srbije o ratovima '90-ih godina, ratnim zločinima i suđenjima optuženima za ratne zločine Istraživanje javnog mnjenja građana Srbije za potrebe dnevnog lista Danas (izdavač Dan Graf), dostupno na: https://www.hlcrdc.org/wpcontent/uploads/2018/01/Istrazivanje_javnog_mnjenja_Sudjenja_za_ratne_zlocine_Demostat.pdf.

10 Isto.

Optužbe za pristrasnost u radu su dolazile iz svake države regiona, uglavnom bazirane na ocenama o “nepravедnosti”, koju je Sud pokazao prema optuženima.

Sa druge strane, upravo zahvaljajući radu MKSJ, ratovi u bivšoj Jugoslaviji spadaju među najbolje dokumentovane sukobe modernog vremena. Više od 4.650 osoba je svedočilo, a održano je više od 10.800 sudećih dana, koji su dokumentovani na više od 2.5 miliona stranica transkripata.¹¹ Ovo ga čini verovatno najvećim arhivom o ratovima u bivšoj Jugoslaviji, čija je dokumentacija, kako ona prikupljena od strana u sukobu, tako i stvorena od strane samog suda, u značajnoj meri dostupna istraživačima kroz javnu bazu podataka, koja se nalazi na internet stranici Suda. Neki od slučajeva, koje je Sud procesuirao, pokrivaju više zemalja, više desetina učesnika i hiljade žrtava, i utvrđene činjenice o njima se prostiru na desetinama hiljada stranica, od kojih su mnoge javne. I pored toga, poricanje zločina je, još od završetka oružanih sukoba, deo zvaničnih državnih politika koje žrtvama nastavljaju da nanose bol i drže ih u stanju konstantne retraumatizacije.¹²

Srbija se sa problemom poricanja suočava neposredno nakon odlaska Slobodana Miloševića sa vlasti 2000. godine. U Srbiji, međutim, nakon 2012. godine, poricanje dobija na snazi, pre svega zahvaljujući odnosu Srpske napredne stranke (SNS) prema ratovima devedesetih. Prema analizi Inicijative mladih za ljudska prava - “Stanje poricanja: Srbija 2022 Vreme tihog ponosa”, poricanje u Srbiji prolazilo je kroz nekoliko faza - od konstituisanja nove vlasti 2001. godine do ubistva premijera Srbije Zorana Đinđića u martu 2003. godine, potom, druga faza, koja je usledila dolaskom Vojislava Koštunice na vlast u martu 2004. godine, zatim, treća faza, koja je započela potpisivanjem Deklaracije o političkom pomirenju između Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije i poslednja faza, u kojoj se Srbija nalazi od dolaska SNS-a na vlast.¹³ U prvoj fazi, Srbija se suočavala sa intenzivnim zahtevima međunarodne zajednice za saradnju sa MKSJ i otklonom od režima Slobodana Miloševića, ali su zbog nepostojanja konsenzusa unutar vladajuće koalicije, koraci Srbije često bili kontradiktorni i do izgradnje odgovornog odnosa prema prošlosti nije došlo.¹⁴ Drugu fazu je karakterisalo intenziviranje saradnje sa Sudom, ali je ona urađena kroz strategiju „dobrovoljne predaje” optuženih, dok je vlada Srbije istovremeno kreirala “narativ o „nepravедnom” Tribunalu”, pružala ogromnu materijalnu

11 Dostupno na: <https://www.icty.org/node/9590>.

12 Izveštaj o negiranju genocida u Srebrenici 2020. godine. Vidi: https://srebrenicamemorial.org/assets/photos/editor/Izveštaj_o_negiranju_genocida_2.pdf.

13 “Stanje poricanja: Srbija 2022 Vreme tihog ponosa”, Inicijativa mladih za ljudska prava, decembar 2023, str. 2 i 3, dostupno na: <https://yih.rs/wp-content/uploads/2023/12/Stanje-poricanja-SRB.pdf>.

14 Isto, str. 2.

podršku porodicama okrivljenih, a njih same u Hag ispraćala kao heroje.¹⁵ Deklaracijom o političkom pomirenju, potpisanom u oktobru 2008. godine, između Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije, izvršena je politička rehabilitacija SPS-a, što će omogućiti i osnažiti poricanje, relativizaciju i „ignorisanje kršenja ljudskih prava koje su počinile srpske vojne, policijske i paravojne snage”.¹⁶ Konačno, dolaskom SNS-a i stranaka okupljenih u kolaiciji oko nje na vlast, završeno je i sa ono malo, (uglavnom neuspešnih) pokušaja, da Srbija izgradi odgovoran odnos prema prošlosti. “Vreme tihog ponosa”, prema analizi Inicijative mladih, karakteriše “revitalizacija mitova”, stvorenih za vreme Miloševićeve Srbije, koji se odnose na “odbrambene ratove koje je Srbija vodila i nepravednom procesuiranju zaslužnih oficira i boraca”:

„Ti mitovi postaju osnov novog narativa koji se gradi korišćenjem laži, eufemizama, poluistina, relativizacija, legalističkih i verbalnih akrobacija u javnom diskursu. Novi pristup prošlosti formalizovan je kroz zakone i uredbе, kojima je propisano čega se i kako sećamo, a potpomognut produkcijom sadržaja, koji za cilj imaju reinterpetaciju i relativizaciju sudski utvrđenih činjenica, u vezi sa ratovima devedesetih”.¹⁷

U zajednici u kojoj su osuđeni ratni zločinci dobili epitet heroja i služe kao inspiracija za ulične murale, te su postali poželjni učesnici u razgovoru o sadašnjosti i kreatori narativa o prošlosti, škole pohađaju generacije koje su rođene u periodu nakon 2005/2006. godine, koje nemaju nikakva sećanja na ratove devedesetih, a njihove posledice gotovo teško ili nikako ne prepoznaju.

Šta mladi znaju o prošlosti?

U avgustu 2023. godine, u saradnji sa agencijom za istraživanje javnog mnjenja SmartPlus, Inicijativa mladih za ljudska prava sprovedla je istraživanje, o tome koliko mladi ljudi znaju o onome što se tokom ratova događalo, kakvi su im stavovi prema ratnim zločinima i njihovim počinocima, kao i kakav im je odnos prema pomirenju i revizionističkim praksama.¹⁸ Istraživanje je sprovedeno tokom avgusta 2023. godine, na uzorku od 910 mladih u Srbiji, uzrasta između 18–30 godina.¹⁹

15 Isto.

16 Isto, str. 3.

17 Isto.

18 Stavovi mladih o ratovima devedesetih, Inicijativa mladih za ljudska prava, novembar 2023. godine, str. 7, dostupno na: https://yibr.rs/wp-content/uploads/2023/11/231110-YIHR-Istrazivacki-izvestaj_Stavovi-mladih-u-Srbiji-o-ratovima-devedesetih_web-verzija.pdf.

19 Isto, str. 9.

Istraživanje je pokazalo da znanje mladih o ratovima devedesetih veoma utiče na njihove stavove o ovim ratovima, ali i da je njihovo znanje dosta ograničeno. Znanje o ratovima devedesetih uglavnom stižu u razgovorima sa roditeljima i/ili bliskim članovima porodice, ali i u školi, a odmah nakon njih na internetu i uz pomoć tradicionalnih medija.²⁰ I ovo, kao i prethodna istraživanja, pokazalo je da se teme iz ratova devedesetih u školama često preskaču, budući da njihovo obrađivanje pada u periodu pred kraj godine, kada su i đaci i nastavnici više zainteresovani za zaključivanje i popravljavanje ocena, nego za obradu novih nastavnih jedinica. Međutim, ovo istraživanje je ukazalo i da mladi smatraju da se ova tema nedovoljno obrađuje u okviru nastave istorije, čak 59% ispitanika smatra da, o ratovima devedesetih na časovima istorije, treba da se uči više, nego što je to do sada bio slučaj.²¹

Generalna znanja o ratovima devedesetih, poput broja žrtava, već pokazuju pristrasnost – prema ovom istraživanju najveći broj ispitanika misli da je u NATO bombardovanju stradalo više od 5.000 osoba.²² Istovremeno, njihova znanja o događajima, u kojima su stradali pripadnici drugog naroda, su limitirana – prema ovom istraživanju, skoro 80% mladih zna malo ili ne zna ni malo o zločinima koje su pripadnici MUP Republike Srbije počinili nad kosovskim Albancima, zločinima paravojnih formacija nad Bošnjacima i Hrvatima, a slično je i sa zločinima pripadnika JNA nad Hrvatima i VRS nad Bošnjacima.²³ Manje od 4% mladih svoje znanje o ovim događajima ocenjuje kao odlično, ili tako da smatraju da o njima imaju mnogo znanja, dok je onih koji nivo svog znanja ocenjuju kao umereno, negde oko 16%.²⁴ Nešto bolje se kreće ocena znanja o zločinima nad srpskim stanovništvom od strane hrvatskih snaga, Armije BiH i Oslobodilačke vojske Kosova (OVK) – više od 22% mladih o ovim događajima svoje znanje ocenjuje kao umereno.²⁵ Prema proceni mladih ispitanika u ovom istraživanju, najznačajniji događaji vezani za ratove devedesetih su operacija Oluja (18,68%), NATO bombardovanje (13,74%), ubijanje civila (4,40%), raspad Jugoslavije (4,29%) i Srebrenica (2,75%). Iako je NATO bombardovanje deo oružanog sukoba na Kosovu, posebno je indikativno da ga samo 1,18% ispitanika smatra najznačajnijim od događaja devedesetih.

O radu MKSJ vrlo mali procenat procenjuje da o tome zna jako mnogo (1%) i mnogo (3%), dok skoro polovina ispitanika smatra da zna vrlo malo (47%), a skoro četvrtina smatra da ne zna

20 Isto, str. 17.

21 Isto, str. 18.

22 Isto, str. 17.

23 Isto, str. 20-21.

24 Isto.

25 Isto.

nimalo (23%).²⁶ Istovremeno, njihova percepcija MKSJ je dosta jaka – čak 62% mladih ima negativan stav prema Sudu.²⁷ Otprilike isti broj ispitanika, između 60% i 64%, se ne slaže da su presude Haškog tribunala bile pravedne i nepristrasne, niti su pozitivno uticale na demokratski razvoj srpskog društva, a nisu ni doprinele otkrivanju pune istine o događajima iz ratova devedesetih (njih 60%).²⁸ Više od 40,98% ispitanika smatra da je glavna svrha suđenja pred MKSJ bila da svali krivicu za ratne zločine na Srbiju, a 23,31% mladih je kao glavni cilj suđenja videlo ispunjavanje zahteva međunarodne zajednice.²⁹ Ono što su i osnivači Suda, a i zagovornici njegovog rada, pa i sam Sud isticali kao njegov glavni cilj, jeste sprečavanje ratnih zločina u budućnosti i doprinos procesu pomirenja, slaže se samo 6,48%, odnosno manje od 3,18% ispitanih.³⁰

Što se tiče zločina, počinjenih za vreme oružanih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije, ovo istraživanje je potvrdilo da su žrtve zločina, koje su počinile srpske snage, potpuno nevidljive za srpsku javnost.³¹ Najveći broj ispitanih, 62,09%, čulo je za proterivanje Srba iz Hrvatske 1995. godine, tokom operacija Bljesak i Oluja, u proleće i leto 1995. godine, dok je malo više od polovine ispitanika (53,52%) čulo za zločine pripadnika OVK tokom rata na Kosovu.³² Što se tiče zločina srpskih snaga u Hrvatskoj, 15,28% je čulo da su paravojne formacije iz Srbije i pripadnici JNA ubijali civile u Vukovaru, a 14,95% da je JNA bombardovala Dubrovnik.³³ Manje od 20% ispitanika je čulo da je Sarajevo bilo pod opsadom srpskih snaga, duže od tri godine (19,45%), dok je samo 10,44% mladih čulo da su pripadnici jedinice „Škorpioni” 1995. godine, u blizini Trnova, streljali zarobljene mladiće bošnjačke nacionalnosti dovedene iz Srebrenice, i ceo događaj snimali video kamerom.³⁴ Sličan broj, njih (7,47%), čulo je da su 1992. godine pripadnici srpskih oružanih snaga vršili sistematska silovanja Muslimanki u Foči, a nešto manje, njih (7,14%), da su tokom rata u Bosni postojali logori za Hrvate i Muslimane (Omarska, Trnopolje, Keraterm i drugi).³⁵ Samo je 5,71% mladih čulo da su u Bjeljini 1992. godine paravojne formacije

26 Isto, str. 24-25.

27 Kako se navodi u istraživanju, polovina od tog broja ima izrazito (prim. autora) negativan stav, čak 32% celokupnog uzorka), dok 30% od celokupnog uzorka ima uglavnom negativan stav (prim. autora).

28 Isto, str. 25.

29 Isto, str. 27.

30 Isto.

31 Jelena Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije* (Beograd: Fond za hu manitarno pravo, oktobar 2021.), str.14, dostupno na: https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/10/Politika_secanja_bhs.pdf.

32 Stavovi mladih o ratovima devedesetih, Inicijativa mladih za ljudska prava, novembar 2023. godine, str.35.

33 Isto.

34 Isto.

35 Isto.

iz Srbije ubijale civile.³⁶

Ni o zločinima počinjenim na teritoriji Srbije ili protiv građana Srbije, nesrpske nacionalnosti, tokom devedesetih, mladi ne znaju dovoljno – samo ih je 11,87% čulo da su Hrvati u Vojvodini zastrašivani i proterivani tokom rata u Hrvatskoj, 11,10% je čulo da su na Kosovu ubijani i proterivani Albanci pre bombardovanja, dok ih je samo 10,55% čulo da su u Sjeverinu i Štrpcima, tokom 1992. i 1993. godine, građani Srbije, bošnjačke/muslimanske nacionalnosti, oteți iz voza i autobusa a potom ubijeni.

O zločinima počinjenim za vreme oružanog sukoba na Kosovu (u periodu NATO bombardovanja), i o posledicama ovih zločina, čuo je zanemarljivo mali broj mladih ljudi u Srbiji: njih 4,73% je čulo da su u Podujevu i Suvoj Reci (Kosovo) pripadnici srpskih oružanih snaga ubili veliki broj žena, dece i staraca albanske nacionalnosti, dok je nešto veći broj mladih, njih 10,44%, čuo da je u masovnim grobnicama u Batajnici pronađen veliki broj leševa albanskih civila.³⁷

Jedini ratni zločin koji su počinile srpske snage (VRS), o kome mladi u Srbiji znaju više, jeste genocid u Srebrenici, za koji je čulo 42,42% mladih ispitanika, što se pripisuje, pre svega, činjenici da se već duže od dve decenije vodi stalna kampanja „negiranja pravne kvalifikacije“ ovog zločina, a ne rezultatima uspešnog procesa suočavanja sa prošlošću.³⁸

Još je manji procenat mladih koji veruju u istinitost zločina za koje su odgovorne srpske snage – oni po pravilu veruju u verodostojnost događaja, u kojima su žrtve Srbi³⁹, ali sumnjaju u odgovornost srpskih snaga za zločine počinjene nad pripadnicima drugih naroda. Njih, skoro polovina (44,19%), sumnja da su srpske snage pobile albanske u Suvoj Reci i Podujevu, 34,62% ne veruje da su srpske paravojne formacije ubijale civile u Bijeljini, 25,74% sumnja da su Vojska Jugoslavije i MUP Republike Srbije proterivale i ubijale Albance sa Kosova pre bombardovanja, dok čak 24,21% sumnja u postojanje masovne grobnice u Batajnici, iako je postojanje ove masovne grobnice obelodanila Vlada Srbije u maju 2001. godine.⁴⁰ Za najveći zločin počinjen na teritoriji bivše Jugoslavije, mladi u Srbiji smatraju zločine hrvatskih snaga počinjenih u operacijama Bljesak i Oluja 1995. godine (njih 19,01%), NATO bombardovanje (12,09%) pa tek onda ubijanje civila bilo koje nacionalnosti (8,13%).⁴¹ Iako je jedini zločin definisan kao genocid, u

36 Isto.

37 Isto.

38 Isto, str. 34.

39 Isto, str. 36.

40 Isto.

41 Isto, str. 38.

toku oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, zločin iz Srebrenice 1995. godine je najveći zločin za tek 4,73% mladih u Srbiji.⁴²

Istraživanje je pokazalo da mladi slične stavove imaju i kada ove zločine posmatraju kroz prizmu - da li su oni bili neminovnost rata ili ratni zločin. Čak 48,15% mladih smatra da je zastrašivanje i proterivanje Hrvata u Hrtkovcima, neminovnost rata, dok 48,02% takav stav ima i prema višegodišnjoj opsadi Sarajeva od strane srpskih snaga. Bombardovanje Dubrovnika od strane JNA 1991. godine je neminovnost rata za 44,85% mladih, a nešto je manji broj mladih (41,58%), koji tako doživljavaju i proterivanje i ubijanje Albanaca sa Kosova pre NATO bombardovanja.⁴³ Rezultati su drastično drugačiji kada se govori o zločinima nad Srbima – 93,27% ratnim zločinom smatra zločine hrvatske vojske nad Srbima u operacijama „Bljesak” i „Oluja”, u proleće i leto 1995. godine, a 90,51% takav stav ima prema ubijanju i mučenju Srba u Osijeku 1991. godine.⁴⁴ Minimalno je niži procenat onih koji ratnim zločinom smatraju operaciju hrvatske vojske u Medačkom džepu 1993. godine, zločine OVK na Kosovu, silovanja Srпкиnja u logoru Čelebići i mučenja i ubijanja u zatvoru Lora u Splitu.⁴⁵

Ovo istraživanje je pokazalo da je znanje mladih o ratovima devedesetih skromno i pristrasno, da njime dominira površnost, (samo)viktimizacija i relativizovanje odgovornosti za počinjene zločine, ukoliko su odgovorni pripadnici srpskih snaga. Iako imaju znanja o glavnim akterima devedesetih, kao što su Slobodan Milošević, Vojislav Šešelj, Ratko Mladić, Radovan Karadžić, Franjo Tuđman, Alija Izetbegović, Ante Gotovina, Nebojša Pavković i Vladimir Lazarević, njihovi stavovi su etnički pristrasni, pa samim tim mladi su skloniji da imaju pozitivniji stav prema osuđenim srpskim ratnim zločincima, dok presude MKSJ protiv njih smatraju nepravednim, budući da ih ne smatraju odgovornim za zločine za koje su procesuirani i presuđeni.

Ono što je takođe jedan od važnih zaključaka ovog istraživanja je da su mladi svesni skromnosti svog znanja, i verovatno zbog toga imaju stav da se o ratovima devedesetih ne uči dovoljno u školama, kao i to da se školski program treba proširiti sadržajem o ovim temama.

42 Isto.

43 Isto, str. 37.

44 Isto.

45 Isto.

Analiza sadržaja udžbenika istorije u Srbiji

U analizi sadržaja udžbenika istorije koju je Fond za humanitarno pravo pripremio i objavio 2015. godine, identifikovano je nekoliko problema koji su ukazivali na pristrasnost i površnost u udžbenicima istorije u Srbiji koji su bili u upotrebi od 2000. god 2014. godine.

Analiza se fokusirala na komparaciju interpretacije ratnih zločina, počinjenih u oružanim sukobima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, u udžbenicima istorije sa činjenicama koje su utvrđene pred MKSJ o događajima koji se spominju. Zaključeno je da su događaji iz ratova devedesetih prikazani šturo i oskudno, da su prikazani pristrasno, pogotovo u kontekstu predstavljanja ratnih zločina koji su počinjeni i žrtvama koje su stradale u njima.⁴⁶ Podaci su prikazani selektivno, a činjenice koje bi mogle da ukažu da je uloga Srbije i srpskog naroda u ovom periodu bila negativna nisu pominjane, već su se autori udžbenika potrudili da Srbe i srpski narod prikažu kao jedine, odnosno najveće stradalnike među narodima na području bivše Jugoslavije u ratovima devedesetih.⁴⁷ Daleko više pažnje i prostora posvećeno je političkoj i društvenoj krizi koja je usledila nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, nego ratovima u kojima se raspala zajednička država.⁴⁸ Tito je bio predstavljen kao ključni faktor očuvanja Jugoslavije i jugoslovenske ideje bez čijeg je prisustva Jugoslavija bila osuđena na propast.⁴⁹

Što se tiče oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, ratovima u Hrvatskoj i Kosovu (periodu NATO bombardovanja), posvećeno je daleko više pažnje nego ratu u Bosni i Hercegovini, iako je ovaj sukob bio najduži i najrazorniji oružani sukob u bivšoj Jugoslaviji, i po broju žrtava i po razmerama razaranja. Malo je pažnje posvećeno i ratnim zločinima koji su počinjeni u ovim sukobima, uglavnom su predstavljeni zločini u kojima su stradali pripadnici srpskog naroda, čak se u slučaju ovih zločina i daju nekakve pravne kvalifikacije, dok se u slučaju zločina koji su počinili pripadnici srpskih snaga govori šturo, ili se izbegava pripisivanje odgovornosti, ili se oni uopšte ne spominju.⁵⁰ Trenutno se u Srbiji koristi 16 udžbenika iz istorije, devet za osnovnu školu

46 „Analiza sadržaja udžbenika istorije u Srbiji o ratovima u bivšoj Jugoslaviji u svetlu utvrđenih činjenica pred MKSJ”, u: Udžbenici istorije u post-konfliktnim društvima: Obrazovanje za pomirenje?, ur. Marijana Toma (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2015.), str. 14.

47 Isto.

48 Isto.

49 Isto.

50 Isto, str. 19-25.

i sedam udžbenika za gimnazije i srednje škole.⁵¹

Raspad Jugoslavije i početak oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji

Politička i ekonomska kriza jugoslovenske države, koja je nastupila nakon smrti jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita, kao i ogromne političke i društvene promene koje su nastupile u Evropi i svetu, završetkom Hladnog rata, slomom komunističkog sistema, pod kontrolom Sovjetskog Saveza i padom Berlinskog zida, različito se tumače u udžbenicima istorije za osnovnu školu.

Smrt Josipa Broza Tita 1980. godine se uglavnom uzima za hronološki početak raspada zajedničke jugoslovenske države, pre svega jer je njegovom smrću nestala "ličnost koja je svojim autoritetom bila jedan od najvažnijih temelja, na kojima je počivala jugoslovenska država".⁵² Njegova smrt, koja je izazvala "veliku žalost" u Jugoslaviji, označila je "početak propasti njegovog dela – socijalističke federativne Jugoslavije",⁵³ i označila period "ponovnog jačanja nacionalizama u jugoslovenskim republikama i obnavljanja nacionalnih sukoba iz prošlosti".⁵⁴ Nekoliko aspekata krize, početkom osamdesetih, obrađuje se u udžbenicima za osnovnu školu – kriza na Kosovu, ekonomska kriza, separatističke tendencije jugoslovenskih republika, izmena političkog sistema, itd.

51 Dragomir Bondžić i Kosta Nikolić, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8.razred osnovne škole, Beograd; Zavod za udžbenike, 2021; Vesna Dimitrijević, Istorija 8: udžbenik istorije za osmi razred osnovne škole, Beograd: Vulkan Znanje, 2021; Ratomir Milikić i Ivana Petrović, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole, Beograd: Novi Logos, 2022; Aleksandar Todosijević, Sanja Petrović Todosijević, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8.razred osnovne škole, Beograd: Klett: 2021; Predrag M.Vajagić, Aleksandar Rastović i Bojana Lazarević, Istorija za osmi razred osnovne škole, Beograd: Gerundijum, 2022; Ljubodrag Dimić i Ljiljana Raković, Istorija: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 8. razred osnovne škole, Beograd: Freska, 2022; Milica Omrčen i Nevena Grbović, Istorija 8: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole, Beograd: Eduka, 2022; Dragana Hadžić, Marko Stanojević, Istorija 8 – udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima, Beograd: Data Status, 2021; Uroš Milivojević, Zoran Pavlović, Vesna Lučić, Istorija 8 udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole, Beograd: BIGZ školstvo, 2022; Momčilo Pavlović, Istorija za 4. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd: Zavod za udžbenike, 2023; Momčilo Pavlović i Đorđe Đurić, Istorija za 3. razred gimnazije prirodno matematičkog smera i 4. razred opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd: Zavod za udžbenike, 2012; Duško Lopandić, Manja Milinović i Ratomir Milikić, Istorija 4: udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za četvrti razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smera, Beograd: Novi Logos, 2022; Mira Radojević, Istorija 3/4, udžbenik: Udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i četvrti razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni tehničar i birotehničar, Beograd: Klett, 2021; Danko Leovac i Suzana Rajić, Istorija 3, udžbenik za treći razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smera, Beograd: Freska, 2022; Radoš Ljušić i Ljubodrag Dimić, Istorija 3/4, udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd: Freska, 2014; Ivan Becić, Istorija za 2. razred srednjih stručnih škola, Beograd: Zavod za udžbenike, 2020.

52 Vajagić, Rastović i Lazarević, 221.

53 Omrčen i Grbović, 205-206.

54 Vajagić, Rastović i Lazarević, 221.

O kosovskoj krizi se uglavnom govori dosta ujednačeno u većini udžbenika. Prema nekim autorima, stanje na Kosovu nije bilo stabilno još od 1968. godine, jer su "albanski separatisti vršili stalni pritisak na Srbe, uništavali im imovinu, pa čak i ubijali"⁵⁵, što je za posledicu imalo iseljavanje Srba i stalno smanjivanje srpskog stanovništva⁵⁶.

Udžbenik Momčila Pavlovića za 4. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, navodi da je:

*"provala albanskog nacionalizma i seperatizma u proleće 1981. godine označila je buđenje pritajenog nacionalizma fatalnog po zajednicu. [...] Nasuprot raširenoj propagandi, albanska politička elita već je suvereno vladala Kosovom. Nastavljeni su pritisci na Srbe, silovanja, uništavanje imovine pa i ubistva iz nacionalne mržnje. To je samo pojačalo iseljavanje Srba, koje je, u stvari, trajalo od 1945, i dovelo do toga da se udeo Srba u ukupnom stanovništvu smanji na 13,2%."*⁵⁷

Neki autori navode i okviran broj Srba ,koji su se iselili sa Kosova, između 1966. i 1989. godine, u Srbiju i ostale delove Jugoslavije – njih oko 200,000.⁵⁸ Jedan od udžbenika posebno naglašava političke uzroke krize na Kosovu, naglašavajući da su albanskim političarima sa Kosova "ustavna rešenja iz 1974. omogućila pokrajini gotovo potpunu izolaciju od Srbije." Pod pritiskom se u godinama 1961-1981. iz pokrajine iselilo svih 42% Srba i 63% svih Crnogoraca."⁵⁹

Odgovornost za krizu na Kosovu se pripisuje isključivo težnjama Albanaca za samostalnošću, ali udžbenici različito tumače motive Albanaca – za neke autore, Albanci teže otcepljenju od Srbije⁶⁰ i stvaranju nezavisne države⁶¹, dok većina autora koji obrađuju ovu temu govore o naporima Albanaca da Autonomna Pokrajina Kosovo postane sedma republika i da im se prizna status konstitutivnog (državotvornog) narod.⁶² Neki autori posebno ističu parole koje su demonstranti uzvikivali "Kosovo - republika", "Kosovo - Kosovarima", "Ujedinjenje sa Albanijom", "Albanci smo, a ne Jugosloveni", naglašavajući anti-jugoslovenski karakter ovih protesta.⁶³

Nekoliko udžbenika pominju policijsku represiju na Kosovu, zbog demonstracija, navodeći

55 Hadžić i Stanojević, 206.

56 Isto.

57 Pavlović, 222.

58 Vajagić, Rastović i Lazarević, 221.

59 Ljušić i Dimić, 284.

60 Omrčen i Grbović, 208.

61 Isto.

62 Hadžić i Stanojević, 206; Vajagić, Rastović i Lazarević, 221.

63 Ljušić i Dimić, 284.

da su ih pratili “oružani obračuni vlasti i demonstancata”, što je uticalo na donošenje odluke o proglašenju ‘vanrednog stanja’ [...] ”jer su ocenjene kao kontrarevolucija koja ruši ustavni poredak zemlje i ugrožava njen teritorijalni integritet,⁶⁴ udžbenik Dragane Hadžić i Marka Stanojevića navodi da su “separatističke demonstracije [...] ugušene akcijom policije”.⁶⁵

Samo udžbenik autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević govori nešto šire o posledicama krize po stanovništvo u južnoj srpskoj pokrajini:

“Na prostoru Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo 1981. godine izbili su nemiri. Predstavnici kosovskih Albanaca zahtevali su da SAP Kosovo postane sedma republika SFRJ i da se Albancima prizna status konstitutivnog naroda u Jugoslaviji. Nakon gušenja demonstracija na Kosovu, odnosi između Srba i Albanaca dodatno su se pogoršali”.⁶⁶

O višegodišnjoj ekonomskoj i političkoj krizi autori se uglavnom slažu – bila je jedna od najvećih u njenoj istoriji, inflacija koja je pogodila Jugoslaviju je bila velika, a životni standard stanovništva sve teži.⁶⁷ Neki autori ukazuju i na nesposobnost komunističkog rukovodstva za rešenje krize: “jednopartijski sistem nije uspeo da pronađe rešenja za veliku nezaposlenost, nedostatak robe široke potrošnje i sve veće društvene razlike”.⁶⁸ Samo tri udžbenika za osnovnu školu nešto podrobnije pišu o ustavnim promenama u Srbiji i Jugoslaviji, koje su dodatno produbile jugoslovensku krizu, što je posebno uticalo na događaje na Kosovu.

Udžbenik Predraga M. Vajagića, Aleksandra Rastovića i Bojana Lazarevića, u posebnom poglavlju, pod nazivom *Antibirokratska revolucija*, obrađuje ovaj period srpske i jugoslovenske istorije. Stav je ovih autora da srpsko rukovodstvo nije imalo jedinstven stav o rešavanju problema nastalih u odnosima Srbije i ostatka jugoslovenskih republika.⁶⁹ Posebno se fokus stavlja na sukob između predsednika Predsedništva Republike Srbije, Ivana Stambolića, i predsednika Saveza komunista Srbije, Slobodana Miloševića, u pristupu jugoslovenskoj krizi.⁷⁰ Dok se za Stambolića naglašava da je nastojao da probleme rešava u saradnji sa ostalim republikama i pokrajinama, a obnovu nacionalizma smatrao opasnom za Jugoslaviju, za

64 Isto.

65 Hadžić i Stanojević, str. 206;

66 Todosijević, Petrović-Todosijević, str. 212;

67 Omrčen i Grbović, str. 206;

68 Vajagić, Rastović i Lazarević, str. 221;

69 Isto, 239.

70 Isto.

Miloševića se govori da je smatrao da Srbija treba samostalno da rešava svoje probleme.⁷¹ Ističe se da je, nakon susreta sa Srbima u Kosovu polju, Milošević podržao žalbe kosovskih Srba na nasilje koje trpe od Albanaca i da je time stekao široku podršku u srpskoj javnosti, zahvaljujući kojoj je uspeo da porazi Stambolića na Osmoj sednici Centralnog komiteta SKS.⁷² Cilj njegove politike, kako navode Vajagić i drugi, bilo je “uspostavljanje jedinstvene Srbije”, što je bilo podržano “masovnim okupljanjima srpskog naroda, pod čijim pritiskom su smenjena rukovodstva Vojvodine i Kosova i Metohije”, a “posle više od četiri decenije Srbima je dozvoljeno da slobodno iskažu i svoja nacionalna osećanja”.⁷³ Na taj način, Srbija je ustavnim promenama “ponovo uspostavila ustavno pravno jedinstvo na celoj svojoj teritoriji”.⁷⁴

Pod istim nazivom ovaj period obrađuje i udžbenik Mire Radojević za završne razrede gimnazije, ali ga autorka povezuje i sa neravnopravnim položajem Srbije u odnosu na druge republike, zbog ustavnih promena 1974. godine. “Nasuprot Ustavom ozakonjenih težnji hrvatskog i slovenačkog rukovodstva za jačanje ovlašćenja federalnih jedinica, Srbija se zbog zavisnosti od svojih pokrajina nalazila u podrđenom političko-ekonomskom položaju.”⁷⁵ Ovakav položaj Srbije je prema autoru rezultat jugoslovenske politike “Slaba Srbija – jaka Jugoslavija”⁷⁶.

Potpuno drugačije o ovoj krizi govori udžbenik autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović-Todosijević – oni ističu da je Miloševićeva politika imala za cilj da “poveća vlast Srbije nad svojim autonomnim pokrajinama – Vojvodini i Kosovu”⁷⁷, da je njegov nastup na Kosovu u proleće 1987. godine imao za cilj da ga pretvori u “zaštitnika interesa srpskog naroda”⁷⁸. Njegovo delovanje dovelo je do ustavnih promena 1989. godine, kojima je “smanjen stepen autonomije pokrajinama i osnažene su nadležnosti republičkih organa za celokupnom području SR Srbije”.⁷⁹ Tokom krize koja je dominirala jugoslovenskom državom, autori ističu da se srpsko rukovodstvo pod Miloševićem zalagalo za očuvanje jedinstvene Jugoslavije, jer je samo jedinstvena država odgovarala interesima srpskog naroda, koji je kao najbrojniji bio i najrasprostranjeniji.⁸⁰ Sa druge strane, autori ističu i težnje Slovenije i Hrvatske za preuređenjem države iz federacije u konfederaciju, u kojoj bi svakoj republici bilo dato pravo da odlučuje da li želi da “nastavi unutar

71 Isto.

72 Isto.

73 Isto.

74 Isto.

75 Radojević, 374.

76 Isto.

77 Todosijević, Petrović-Todosijević, 212.

78 Isto, 213.

79 Isto.

80 Isto.

Jugoslavije ili van nje”.⁸¹ U sagledavanju problema koji su krajem osamdesetih potresali bivšu zajedničku državu, autori posebno ističu “posebno težak položaj” Bosne i Hercegovine, koja je bila izrazito “multietnička federalna jedinica, u kojoj su potpuno izmešano živeli Muslimani, Srbi, Hrvati i građani koji su se osećali i izjašnjavali kao Jugosloveni”.⁸² O posledicama ustavne krize na Kosovu govori udžbenik Dragane Hadžić i Marka Stanojevića – oni navode da su zbog ustavnih izmena “rudari albanske nacionalnosti na Kosovu i Metohiji stupili u generalni štrajk”, te pominju da su nakon intervencije policije uhapšene stotine ljudi.⁸³

Neki autori su demonstracije na Kosovu ali i ustavna rešenja iz 1974. godine ocenili kao “dezintegracione procese” koji “vode razbijanju Srbije”, što je zahtevalo hitne promene u ustavno-pravnom položaju Srbije, kako bi se takav process zaustavio, ali to nije naišlo na razumevanje u Zagrebu i Ljubljani, dok su pokrajinska rukovodstva te napore tumačili kao ugrožavanje autonomije.⁸⁴ Zbog naraslog nezadovoljstva srpskog naroda, otvoreno je “srpsko pitanje” (nakon Miloševićeve posete Kosovu Polju 1987. godine, Milošević je postao “vođa naroda”, ali je vreme pokazalo da on za rešavanje ovog pitanja “nije bio spreman”, da ga nije razumeo, da nije shvatio njegovu demokratsku prirodu.”⁸⁵

Raspad jugoslovenskih komunista i obnavljanje parlamentarnog života u bivšoj Jugoslaviji se nešto podrobnije obrađuje u nekoliko udžbenika. Pored političke i ekonomske krize koja je potresala Jugoslaviju, pad Berlinskog zida i kolaps komunističkog sistema su okolnosti u kojima se organizuje poslednji kongres jugoslovenskih komunista.

Kako se navodi u jednom od udžbenika:

“slovenačka i hrvatska delegacija zalagale su se za osamostaljivanje republičkih partijskih organizacija, uvođenje višepartijskog političkog sistema, kao i da republike dobiju prava koja su imale države. Po tom predlogu Jugoslavija je trebalo da se transformiše u konfederaciju država nastalih od njenih republika. Suprotno tome, srpska delegacija se zalagala da se jugoslovenska država modernizuje kao federacija, u kojoj bi svaka federativna jedinica bila zastupljena srazmerno broju stanovnika.”⁸⁶

81 Isto.

82 Isto.

83 Hadžić i Stanojević, 206.

84 Ljušić i Dimić, 284-285.

85 Isto, 285.

86 Vajagić, Rastović i Lazarević, 222.

Autori ne ulaze u dalju interpretaciju ovih navoda, ostavljajući zaključak da su srpski komunisti pod kontrolom Miloševića zaista nastupali kao branioci Jugoslavije, u odnosu na svoje partijske drugove iz Slovenije i Hrvatske, iako su navodom da je stav da se Jugoslavija modernizuje u federaciju, u kojoj bi "jedinica bila zastupljena srazmerno broju stanovnika", efektivno značila dominaciju Srbije zbog najvećeg broja stanovnika.

Višestranački izbori koji su usledili nakon raspada jugoslovenskih komunista početkom 1990. godine se ne obrađuju preterano detaljno, osim u nekoliko udžbenika. Jedan od njih posebno naglašava da su "u Srbiji i Crnoj Gori na vlasti ostali komunisti, dok su u ostalim republikama prevagu odnele partije građanske orijentacije".⁸⁷ Drugi navodi da su se "na talasu probuđenih nacionalnih osećanja, čije je javno iskazivanje u socijalističkoj Jugoslaviji bilo zabranjeno", birači opredeljivali i za samostalan put svojih republika van Jugoslavije, ali naglašava da je "pravo na samoopredeljenje odricano manjinskim narodima"⁸⁸. Nešto se detaljnije ova tema obrađuje u udžbeniku autora Dragomira Bondžića i Koste Nikolića, u kome se nešto više pažnje posvećuje transformaciji srpskih komunista u Socijalističku partiju Srbije, ali i obnovi i formiranju starih/novih političkih stranaka, pre svega na primerima obnove Demokratske stranke i formiranja Srpskog pokreta obnove, koji će predstavljati glavnu opoziciju Miloševićevom SPS-u.⁸⁹ Pažnja je posvećena i odsustvu demokratije u Srbiji početkom devedesetih, pobunama i demonstracijama opozicionih stranaka i studenata protiv Slobodana Miloševića, motivisanih progonom i hapšenjima političkih protivnika.⁹⁰ Takođe, nekoliko drugih autora obrađuju proteste protiv Miloševićevog režima nešto detaljnije: "Miloševićev režim je preko medija koje je kontrolisao, vodio kampanju protiv lidera opozicije, optužujući ih da su 'strani plaćenici' i da rade protiv interesa Srbije".⁹¹ Opozicija je nezadovoljna time, ali pre svega kontrolom koju je Milošević imao nad medijima, organizovala proteste 09. marta 1991. godine, koji je policija pokušala nasilno da razbije i tokom kojih je dvoje ljudi izgubilo živote.⁹²

Kao i u slučaju udžbenika koji su korišćeni do 2015. godine, i ovi sada ne pridaju preveliku pažnju uticaju spoljnopolitičkih faktora u kontekstu raspada Jugoslavije. Jedan od onih koji se tim pitanjem nešto detaljnije bavi, takođe pripisuje i odgovornost tim faktorima za ono što su autori nazvali razbijanjem Jugoslavije, jeste udžbenik autora Ljubodraga Dimića i Ljiljane Raković. Posebno naglašavajući izmene koje su kraj Hladnog rata i slom socijalizma u Istočnoj

87 Dimić i Raković, 246.

88 Vajagić, Rastović i Lazarević, 222.

89 Bondžić i Nikolić, 209.

90 Isto, 210.

91 Todosijević, Petrović-Todosijević, 215.

92 Isto.

Evropi doneli spoljnopolitičkoj i unutrašnjepolitičkoj poziciji Jugoslavije, autori naglašavaju da se politički lideri Jugoslavije nisu snašli i uklopili u nove okolnosti.⁹³ Posebno naglašavajući da politika nesvrstanosti nije više imala istu težinu kao u decenijama bipolarnog sveta, a da su nove okolnosti oblikovale pobjednice Hladnog rata – Sjedinjene Američke Države i Zapad u “novi svetski poredak u koji su male zemlje, poput Jugoslavije, morale da uklope svoju politiku i sopstvene interese.”⁹⁴ Međutim, iako su autori naglasili propuste jugoslovenskog rukovodstva da se prilagodi novim okolnostima, ipak se odgovornost posredno pripisuje i SAD i globalnom Zapadu, koji su, budući da se Jugoslavija nije uklopila u novi poredak, za Jugoslaviju “u tom novom svetskom poretku nije bilo mesta.” “I to se i dogodilo razbijanjem i usitnjavanjem prostora nekada omeđenih njenim granicama”.⁹⁵

U udžbeniku Mire Radojević za završne razrede gimnazije analizira se interes, nekih delova međunarodne zajednice, da intervenišu u jugoslovenskom sukobu – pa tako Radojević kaže da je rat omogućio priliku Evropskoj zajednici da se postavi kao “međunarodni sudija”, dok su ga Sjedinjene Američke Države koristile da “nametnu svoje vođstvo”, a Nemačka je dobila priliku da se “oslobodi ograničenja u spoljnoj politici, nametnutih joj posle Drugog svetskog rata”.⁹⁶

Početak ratova – Slovenija

Oružani sukob u Sloveniji se kod većine autora posmatra u kontekstu ratova koji će uslediti ili u istom periodu (Hrvatska) ili kao deo šireg sukoba – odnosno “građanskog rata”, kako autori udžbenika uglavnom definišu oružane sukobe u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Ne postoji dilema među istoričarima kada su počeli oružani sukobi u bivšoj Jugoslaviji – sukob koji je započeo između Jugoslovenske narodne armije (JNA) i Teritorijalne odbrane Slovenije, nakon što su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost posle održanih referenduma na kojima se većina građana ovih republika odlučila za samostalnost. Rat je trajao između 27.06 – 07.07 1991. godine. Rat je započeo pokušajem JNA da sprovede “naređenje Ante Markovića” (tadašnji predsednik Saveznog izvršnog veća Jugoslavije),⁹⁷ i povрати kontrolu nad graničnim prelazima prema Italiji i Sloveniji.⁹⁸ U udžbeniku Ljubodraga Dimića i Ljiljane Raković navodi se da je

93 Dimić i Raković, 245.

94 Isto.

95 Isto.

96 Radojević, 378.

97 Milikić i Petrović, 247.

98 Isto, Dimić i Raković, 247, Todosijević, Petrović-Todosijević, 215-216.

odluka Slovenije da preuzme kontrolu nad graničnim prelazima značila “negiranje postojanja jugoslovenskog državnog suvereniteta”.⁹⁹ U sukobu koji je trajao desetak dana, stradalo je više desetina osoba (prema udžbenicima između 40 i 70)¹⁰⁰, u zavisnosti da li su autori u stradale ubrojali i pripadnike Teritorijalne odbrane Slovenije ili samo pripadnike JNA. Većina autora posebno ističe da je među stradalim pripadnicima JNA najviše bilo mladića između 18 i 23 godine, koji su se u Sloveniji nalazili na odsluženju vojnog roka.¹⁰¹ Rat je završen potpisivanjem Brionske deklaracije u julu 1991. godine¹⁰² i povlačenjem JNA iz Slovenije, čime je Slovenija, “koja je započela proces razbijanja Jugoslavije”, definitivno postala suverena država¹⁰³.

Samo se nekoliko autora bavi nekim drugim aspektima ovog sukoba – Milikić i Petrović naglašavaju da je ovaj prvi ratni sukob na teritoriji Evrope nakon završetka Drugog svetskog rata pokazao “svu brutalnost građanskog rata u kome će nestati SFRJ”, uzimajući za primer obaranje helikoptera JNA koji je prenosio hranu vojnicima koji su se nalazili u blokiranim kasarnama.¹⁰⁴ Dimić i Raković idu još dalje – u svom udžbeniku iznose tvrdnju da su jedinice Teritorijalne odbrane (kakve su postojale u svim republikama bivše SFRJ), Slovenije i Hrvatske, od 1971. do 1991. godine, naoružavane i transformisane u paravojne jedinice.¹⁰⁵ Sa druge strane, samo udžbenik Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević spominje protest kada su majke vojnika JNA, koji su se nalazili na odsluženju vojnog roka u Sloveniji, prekinule sednicu Skupštine SR Srbije zahtevajući povratak svoje dece kući.¹⁰⁶ Ovaj udžbenik je i jedini koji spominje pokušaj bivšeg premijera SFRJ, Ante Markovića i njegove političke stranke Saveza reformskih snaga, da formiranjem svog TV programa Jutel koji je emitovala TV Sarajevo od 1990. do 1992. godine pokuša da objektivno informiše građane Jugoslavije. Navodi se i da je Jutel krajem jula 1991. godine organizovao i antiratnu kampanju “Koncert za mir”, na kome su nastupile najveće muzičke zvezde bivše Jugoslavije i koji su sve nacionalne TV kuće odbile da prenose osim u Bosni i Hercegovini i Makedoniji, dok ga je u Srbiji preuzela lokalna TV stanica, Studio B, koji se dugo godina opirao kontroli Miloševićevog režima.¹⁰⁷ U ovom udžbeniku se navodi i deo iz Brionske deklaracije, mirovnog sporazuma potpisanog 08. jula 1991. godine, pod

99 Dimić i Raković, 247.

100 Dimitrijević: 40 pripadnika JNA; Milikić i Petrović: 50 pripadnika JNA i oko 20 pripadnika slovenačke TO; Todosijević, Petrović-Todosijević: više od 60 ljudi, od toga 44 pripadnika JNA; Bondžić i Nikolić: 44 pripadnika JNA, Lopandić, Milinović i Milikić: 50 pripadnika JNA.

101 Hadžić i Stanojević, 207; Dimitrijević, 209; Todosijević, Petrović-Todosijević, 216.

102 Todosijević, Petrović-Todosijević, 216.

103 Dimić i Raković, 247.

104 Milikić i Petrović, 262.

105 Dimić i Raković, 247.

106 Todosijević, Petrović-Todosijević, 216.

107 Isto, 217.

pokroviteljstvom Evropske ekonomske zajednice kojim je predviđeno povlačenje snaga JNA iz Slovenije,¹⁰⁸ dok samo jedan udžbenik navodi da su se ovim sporazumom Slovenija i Hrvatska obavezale da neće preduzimati “dalje korake u ostvarenju nezavisnosti”¹⁰⁹, kako je naveo i MKSJ u svojoj presudi Milanu Martiću¹¹⁰.

Rat u Hrvatskoj

Oružani sukob u Hrvatskoj započeo je u proleće 1991. godine i završio se u leto 1995. godine, nakon dve operacije “Bljesak” (u maju 1995. godine) i „Oluja“ (u avgustu 1995. godine), koje su sprovele vojne i policijske snage Republike Hrvatske radi preuzimanja kontrole nad delovima teritorije koji su se nalazili pod kontrolom hrvatskih Srba (Zapadne Slavonije i Krajine). Istočna Slavonija se vratila u okvir Hrvatske nakon mirne reintegracije predviđene Erdutskim sporazumom potpisanim u novembru 1995. godine.¹¹¹ U četvorogodišnjem sukobu između snaga Republike Hrvatske i snaga hrvatskih Srba, JNA i srpskih paravojnih jedinica, počinjeni su mnogobrojni zločini protiv hrvatskog i srpskog stanovništva. Prema procenama nekoliko dokumentacionih centara koji godinama istražuju i dokumentuju ljudske gubitke u bivšoj Jugoslaviji, u Hrvatskoj je stradalo oko 17,000 ljudi.¹¹²

Većina udžbenika u Srbiji posvećuje dosta prostora oružanom sukobu u Hrvatskoj, od predstavljanja uzroka koji su doveli do sukoba, toka i posledica ovog rata. Primetna je etnička pristrasnost kada se govori o žrtvama koje su stradale tokom rata u Hrvatskoj, a dvoje autora zločine počinjene nad Srbima u Hrvatskoj definišu kao genocid, izdvajajući ovu pravnu kvalifikaciju kao podnaslov unutar nastavne jedinice: Građanski rat u Hrvatskoj i novi genocid počinjen nad srpskim narodom.¹¹³

Početak krize u Hrvatskoj, većina udžbenika smešta u 1990. godinu, kada počinju prvi sukobi između hrvatskih Srba i novog političkog vođstva Republike Hrvatske. Nekoliko udžbenika posebno naglašava strah prisutan među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, gde je „buknala

108 Isto, 2016.

109 Dimitrijević, 209.

110 Tužilac protiv Milana Martića, Presuda pretresnog veća IT-95-11-T, para.136.

111 Letter dated 15 November 1995 from the Permanent Representative of Croatia to the United Nations addressed to the Secretary-General, A/50/757 S/1995/951, 15 novembar 1995.

112 REKOM - Mreža pomirenja, Žrtve ratova u na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-2002. Dostupno na: <https://www.glaszrtava.org/zrtve/>

113 Dimić i Raković, 247.

stara mržnja između Srba i Hrvata¹¹⁴, zbog kolektivnog sećanja na zločine počinjene za vreme Nezavisne države Hrvatske (NDH) koja je bila “antisrpska i zločinačka tvorevina¹¹⁵. Većina autora se slaže da su koraci Hrvatske po sticanju nezavisnosti bili fokusirani na oduzimanje prava srpskom narodu u Hrvatskoj, gde su Srbi novim Ustavom izgubili status konstitutivnog naroda i svedeni na status nacionalne manjine.¹¹⁶ Srbi su u Hrvatskoj strahovali da im je “ugrožena životna egzistencija i da je na pomolu novi genocid”.¹¹⁷ Protiv njih je vođena antisrpska kampanja, dobijali su otkaze na radnim mestima u državnoj službi, pre svega u policiji i preduzećima i protiv njih su vođeni “montirani krivični, prekršajni i disciplinski procesi s jedinstvenim ciljem – minimiziranje političkih i nacionalnih prava”, zbog čega je njihova politika od borbe za političku i kulturnu autonomiju prerasla u borbu za potpuno “odvajanje od Hrvatske i ostanak u Jugoslaviji”, što je rezultiralo proglašenjem Republike Srpske Krajine (RSK).¹¹⁸ Ustavom RSK je potvrđeno pravo na samoopredeljenje i “stvaranje demokratske države srpskog naroda na ‘svom istorijskom i etničkom prostoru’”.¹¹⁹ Gubitak njihovih prava je presudno uticao da započnu oružanu pobunu protiv “hrvatske ustašoidne države (paravojne jedinice, povratak ustaške emigracije, tajni snimak Kontraobaveštajne službe o nabavci oružja generala Martina Špegelja itd)”.¹²⁰

Rat u Hrvatskoj je započeo kao “lokalni, ograničen i delom kontrolisan”¹²¹ sukob, krajem marta 1991. godine na Plitivicama, ali je proleće obeležio sukob “paravojnih formacija Hrvatske i Srba u Borovu Selu”¹²². Hrvatske policijske i paravojne snage su napadale i blokirale kasarne JNA, “minirani su putevi, likvidirani su pojedini istaknuti Srbi i pripadnici JNA kao i članovi njihovih porodica, pljačkane su kuće i stanovi”.¹²³ Zbog borbi, “deo Hrvata morao je da napusti teritoriju RSK”, a navodi se i da je “veliki broj srpskih izbeglica, uglavnom iz gradskih sredina” krenuo u pravcu Srbije i Bosne i Hercegovine.¹²⁴ Do povlačenja JNA koje je nastupilo nakon potpisivanja primirja početkom 1992. godine, uloga JNA se u sukobima u Hrvatskoj uglavnom predstavlja pozitivno – JNA je sprečavala sukobe raspoređujući se između hrvatske policije i neregularnih

114 Bondžić i Nikolić, 210.

115 Dimitrijević, 208.

116 Dimić i Raković, 247; Bondžić i Nikolić, 211; Vajagić, Rastović i Lazarević, 223; Dimitrijević, 209; Milikić i Petrović, 262;

117 Bondžić i Nikolić, 211.

118 Isto.

119 Isto.

120 Dimić i Raković, 247.

121 Bondžić i Nikolić, 211.

122 Dimić i Raković, 247.

123 Hadžić i Stanojević, 208.

124 Isto.

snaga i Srba¹²⁵, njeni vojnici i kasarne su napadane i blokirane od strane hrvatskih snaga¹²⁶, a njena uloga i cilj je bila zaštita teritorijalnog integriteta celokupne Jugoslavije¹²⁷.

Kada su u pitanju borbe koje su vođene u Hrvatskoj na početku rata, nekoliko udžbenika spominje borbe oko Vukovara i Dubrovnika¹²⁸, bez preciziranja kako su borbe započele i/ili tekle, koje su im razmere i kakve su posledice bile ovih borbi. Samo se u dva udžbenika nešto detaljnije govori o ovim temama.

U udžbeniku Ratomira Milikić i Ivane Petrović se navodi:

“Početak oružanog sukoba i rata u Hrvatskoj predstavljao je napad hrvatskih neregularnih jedinica na JNA u septembru 1991. godine, kada su blokirani svi vojni objekti, a njeni pripadnici hapšeni i ubijani. JNA je pokušala da ukloni blokadu i da se probije do teritorija koje nisu kontrolisale hrvatske jedinice. Tada je vođena i bitka za Vukovar, grad na Dunavu u kome je živio približno isti broj Hrvata i Srba i gde je za gradonačelnika bio izabran Srbin. Hrvatska je poslala veliki broj neregularnih vojnih jedinica u Vukovar, kako bi sproveli nove zakone koji su usvojeni u Zagrebu. U borbama za grad poginulo je nekoliko hiljada ljudi. Tokom borbi su počinjeni i ratni zločini nad civilnim stanovništvom. U drugim delovima Hrvatske takođe je došlo do oružanih sukoba u kojima je veliki broj civila bio proteran sa svojih ognjišta.”¹²⁹

Nešto je precizniji udžbenik Vesne Dimitrijević, u kome se između ostalog navode i ratni zločini i etnicitet žrtava koje su stradale u ovim operacijama:

“Tokom leta hrvatske vlasti otpočele su blokadu kasarni JNA, smatrajući da je jugoslovenska vojska stala na stranu Srba. U septembru su izvršeni i prvi ratni zločini – hrvatske snage ubijaju 13 zarobljenih Srba u blizini Karlovca. Rasplamsavaju se sukobi oko Dubrovnika i Vukovara. Posle potpunog razaranja grada, jedinice JNA su u novembru odblokirale Vukovar. Nakon preuzimanja kontrole nad gradom, izvršen je zločin nad oko 260 zarobljenih hrvatskih vojnika i civila, koji su pobijeni na obližnjem poljoprivrednom dobru ‘Ovčara’.”¹³⁰

125 Milikić i Petrović, 262.

126 Dimitrijević, 209.

127 Bondžić i Nikolić, 211.

128 Bondžić i Nikolić, 211; Todosijević, Petrović-Todosijević, 220; Hadžić i Stanojević, 208; Dimić i Raković, 248.

129 Milikić i Petrović, 263.

130 Dimitrijević, 209.

O zločinima nešto više govori i udžbenik Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević – u antrfileu autori posebno objašnjavaju šta su zločini protiv čovečnosti, a daju i više informacija o jednom od političkih vođa hrvatskih Srba, koji je procesuiran pred MKSJ, Milanom Babićem. Navodi se da je Babić bio optužen za zločine protiv čovečnosti nad pripadnicima hrvatskog naroda, koji su živeli na teritorijama pod kontrolom RSK, da je 2004. godine priznao krivicu i bio osuđen na 13 godina zatvora, nakon čega je u pritvoru Suda izvršio samoubistvo.¹³¹ Posebnu pažnju autori posvećuju i ubistvu srpske porodice Zec u Zagrebu koje su počinili pripadnici specijalnih jedinica policije Hrvatske.¹³²

Mnogo se detaljnije piše o završetku rata u Hrvatskoj i operacijama hrvatskih snaga u proleće i leto 1995. godine. U udžbenicima se spominju različite inicijative koje dolaze iz međunarodne zajednice, u pokušaju da zaustave rat u Hrvatskoj i obezbede mir – upućivanje mirovnih snaga Ujedinjenih nacija (UNPROFOR), ali i različite pokušaje sporazuma kojima se pokušao obezbediti mir diplomatskim putem. Dva udžbenika posebno navode plan - mirovni plan Z-4, koji je predviđao mirnu integraciju zona u kojima su živeli Srbi u sastav Hrvatske – autonomiju za Kninsku krajinu i potpunu integraciju Zapadne i Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema.¹³³ I dok jedan navodi da su vlasti RSK odbile plan¹³⁴, drugi navodi da se sa prihvatanjem plana “odugovlačilo”¹³⁵. To su iskoristile hrvatske vlasti, pa su početkom maja preduzele operaciju “Bljesak”, “kojom je sprovedeno unapred planirano etničko čišćenje Srba sa prostora Zapadne Slavonije”¹³⁶. Iako većina udžbenika za osnovnu školu piše o ovom događaju, samo dva spominju i broj žrtava ove operacije: Dimitrijević navodi da je u operaciji “ubijeno više od 280 vojnika i civila, a proterano oko 15.000”¹³⁷, dok se u drugom navodi podatak o 15.000 prognanih Srba¹³⁸. Sa više detalja se obrađuje operacija “Oluja”, uglavnom se fokusirajući na broj žrtava i njene posledice po hrvatske Srbe, kao i na to da je Hrvatska za ovu/e operacije imala međunarodnu podršku, dok snage UN i međunarodna zajednica “koje su trebale da zaštite Srbe nisu reagovala.”¹³⁹ Dimić i Raković čak tvrde da: “oružane akcije hrvatske vojske bile su delom pripremane u štabovima armija NATO pakta, pre svega SAD i Francuske. Hrvatski vojni i državni vrh je zahtevao da

131 Todosijević i Petrović-Todosijević, 220.

132 Isto, 221.

133 Hadžić i Stanojević, 208.

134 Isto.

135 Dimić i Raković, 248.

136 Isto.

137 Dimitrijević, 210.

138 Todosijević, Petrović-Todosijević, 221.

139 Hadžić i Stanojević, 208.

rezultat oružanih operacija bude potpuno uništenje srpskog naroda na prostoru Hrvatske”,¹⁴⁰ a tokom ovih operacija “u nemogućnosti da se odbrane, najveći deo Srba je napustio vekovna ognjišta na prostoru Hrvatske i krenuo u izbeglištvo u Republiku Srpsku i u SRJ”¹⁴¹.

„Oluja“ se predstavlja kao “najveće proterivanje jednog naroda sa svojih ognjišta u posleratnoj Evropi, na koje zapadne države nisu reagovala”, dok “način planiranja i sprovođenja vojnih akcija, uz likvidaciju civilnog stanovništva, uništavanje materijalnih i kulturnih dobara srpskog naroda i njegovo masovno proterivanje (250.000), ima sve karakteristike zločina genocida.”¹⁴² Kao cilj “Oluje”, dva udžbenika citiraju reči bivšeg hrvatskog predsednika Franje Tuđmana: “da nanese takve udarce da Srbi praktično nestanu [s ovih prostora].”¹⁴³ Tek jedan od udžbenika pominje ono što sto desilo i nakon ovih operacija – “tokom operacija Bljesak i Oluja i mesecima po njihovom okončanju, počinjeni su mnogi zločini nad srpskim civilnim stanovništvom (progoni, deportacije, pljačke, razaranja, ubistva, nečovečna dela i okrutno postupanje), kao i etničko čišćenje.”¹⁴⁴ Broj žrtava Oluje (ili Oluje i Bljeska) kreće se u rasponu od 200,000 do 250,000 Srba, koji su proterani sa prostora Dalmacije, Like, Banije, Korduna.¹⁴⁵ Dva udžbenika iznose podatak od 300,000 Srba koji su proterani iz Krajine.¹⁴⁶ U nekoliko udžbenika se spominje da je, prema srpskim podacima, teritoriju Hrvatske tokom rata napustilo oko 447.000 Srba.¹⁴⁷

Jedan od autora udžbenika za četvrti razred gimnazije, Momčilo Pavlović je pored navođenja broja proteranih Srba tokom operacija Oluja i Bljesak, naveo i podatke Hrvatskog helsinškog odbora, hrvatske nevladine organizacije koja je istraživala zločine nad srpskim stanovništvom 1995. godine, prema kojima je 99% Srba napustilo Krajinu, a samo je u Kninu spaljeno 80% srpskih kuća.¹⁴⁸ Kao ilustraciju progona Srba od strane hrvatskih snaga, Pavlović je u prilogu predstavio statističke podatke o procentu Srba u stanovništvu Republike Hrvatske u periodu od 1948. do 2011. godine.¹⁴⁹ O demografskim promenama govori i udžbenik za osmi razred Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević koji navodi da su prema popisu iz 1991.

140 Dimić i Raković, 248.

141 Milikić i Petrović, 266.

142 Dimić i Raković, 248.

143 Bondžić i Nikolić, 211 i Dimitrijević, 211.

144 Todosijević i Petrović-Todosijević, 221.

145 200,000 se navodi u udžbenicima Vesne Dimitrijević (str.210) i Dragomira Bondžića i Koste Nikolića (str.216); udžbenik Hadžića i Stanojevića navodi broj 220,000 Srba, ali u njih ubraja i žrtve Bljeska (str.209); Aleksandar Todosijević i Sanja Petrović Todosijević navode 230,000 Srba koji su prognani u Oltju (str.221); 250,000 prognanih Srba navode Dimić i Raković (str.248), Milivojević, Pavlović i Lučić (str.248), Vajagić, Rastović i Lazarević (str.225), kao Milikić i Petrović (str.266).

146 Lopandić, Milinović i Milikić, 169 i Becić, 166.

147 Radojević, 379.

148 Pavlović, 225.

149 Isto.

godine Srbi činili 12,2% od ukupnog stanovništva Hrvatske, ali da danas čine manje od 5% građana Republike Hrvatske i da se samo mali broj proteranog stanovništva vratio u Hrvatsku.¹⁵⁰

Dva udžbenika su niz vojnih operacija i ratnih zločina počinjenih u ratu u Hrvatskoj (i u Bosni i Hercegovini, ali će taj deo biti naveden u delu analize o oružanom sukobu u BiH) predstavili u formi tabele – hronološkim redom poređani su događaji iz 1991. godine: plitvički krvavi Uskrs, incident u Borovom Selu, masakr u Gospiću, bitka za Vukovar, masakr na Ovčari, masakr u Škabrnjama; potom, iz 1992. godine: masakri u zapadnoj Slavoniji, operacija Koridor, napad na Miljevački plato; iz 1993. godine: operacija Maslenica, operacija Medački džep, krvavi septembar u Lici; zatim, iz 1995. godine: operacija Bljesak, operacija Oluja.¹⁵¹ Niti u jednom slučaju se ne daju detaljnije informacije o ovim događajima, uključujući zaraćene strane, podatke o žrtvama i/ili stradalima, već se đacima sugerše da uz pomoć nastavnika istraže informacije o navedenim akcijama i zločinima.

MKSJ se u nizu slučajeva bavio oružanim sukobom u Hrvatskoj. Između ostalih, za ratne zločine u Hrvatskoj su procesuirani Slobodan Milošević, bivši predsednik SR Jugoslavije i Srbije, bivšeg načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije, Momčila Perišića, visoko pozicionirane zapovednike Službe državne bezbednosti (DB), Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Srbije tokom ratova u Hrvatskoj i BiH, Jovicu Stanišića i Franka Simatovića, zapovednike hrvatskih snaga u vreme operacije 'Oluja', generale Hrvatske vojske i Policije Ante Gotovinu, Ivana Čermaka i Mladena Markača, Milana Martića i Milana Babića, bivše predsednike RSK, Slavka Dokmanovića, predsednika opštine Vukovar, Gorana Hadžića, predsednika SAO Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema i predsednika RSK, visoke oficire JNA, Pavla Strugara i Miodraga Jokića za zločine u Dubrovniku i oficire JNA, Mileta Mrkšića, Veselina Šljivančanina i Miroslava Radića za zločine u Vukovaru. Optužnice su postojale i protiv Janka Bobetka, načelnika glavnog štaba Hrvatske vojske i Željka Ražnatovića Arkana, komandata Srpske dobrovoljačke garde, ali su njih dvojica umrli pre nego što su optužnice podignute protiv njih.

Za zločine u Hrvatskoj MKSJ je osudio Milana Martića, Milana Babića, Pavla Strugara, Miodraga Jokića, Mileta Mrkšića, Veselina Šljivančanina, dok su Jovica Stanišić i Franko Simatović osuđeni u ponovljenom postupku pred MMKS. Slobodan Milošević, Slavko Dokmanović i Goran Hadžić su umrli pre završetka postupka u pritvorskoj jedinici MKSJ. Za zločine u Hrvatskoj su pravosnažno oslobođeni Ivan Čermak, Ante Gotovina, Mladen Markač, Momčilo Perišić, Miroslav Radić.

150 Todosijević i Petrović-Todosijević, 221.

151 Pavlović, 228 i Pavlović i Đurić, 249.

Prema utvrđenim činjenicama pred MKSJ, sukobi u Hrvatskoj su se između hrvatskih oružanih snaga i formacija i snaga SAO Krajine, uz podršku JNA i Srbije vodili od proleća 1991. godine do leta 1995. godine. U velikom broju akcija su zajedno učestvovali pripadnici srpske milicije SAO Krajine i JNA.¹⁵² Tokom tih akcija, MKSJ je utvrdio da su pripadnici srpskih snaga, među kojima su bili pripadnici JNA, policije i Teritorijalne odbrane SAO Krajine počinili razne zločine i "dela nasilja nad nesrpskim civilnim stanovništvom, uključujući ubistva, proizvoljna hapšenja i zatočavanje, batinanje, pljačku privatne imovne, razaranje katoličkih crkava i paljenje kuća. Van razumne sumnje je utvrđeno da su meta tih zločina i dela nasilja gotovo isključivo bili civili nesrpske nacionalnosti, koji su zbog toga bili prisiljeni da odu s tog područja."¹⁵³ Pored toga, MKSJ je u nizu presuda utvrdio da su civili nesrpske nacionalnosti, koji su ostali na teritoriji Republike Srpske Krajine, bili izloženi raznim zločinima i delima nasilja, čiji je cilj bio prisiljavanje tih ljudi na potpuno napuštanje tog područja, što je većina njih i učinila do aprila 1995. godine.¹⁵⁴ Pored toga, u nizu presuda, kako je prikazano u analizi FHP iz 2015. godine, MKSJ je utvrdio niz činjenica o zločinima JNA i srpskih snaga tokom opsade Vukovara koja je rezultirala gotovo potpunim uništenjem grada i završila streljanjem oko 200 hrvatskih civila i zarobljenika na poljoprivrednom dobru u Ovčari, prvim masovnim zločinom u bivšoj Jugoslaviji.¹⁵⁵ Iako su u nekoliko udžbenika spomenute borbe oko Dubrovnika na početku rata, propušteno je da se spomene da je MKSJ utvrdio da su snage JNA 6. decembra 1991. godine protivpravno granatirale Stari grad, tokom čega je poginulo i ranjeno nekoliko civila, da je nekoliko zgrada u Starom gradu potpuno uništeno, dok su mnoge druge pretrpele oštećenja.¹⁵⁶

Ni činjenice o zločinima utvrđenim u presudi Gotovina i drugima, nisu našli svoje mesto u najvećem broju udžbenika istorije u Srbiji – niti je navedeno da su čitavi gradovi tretirani kao mete granatiranja, niti da su hrvatske snage počinile niz zločina ne samo za vreme Oluje i neposredno nakon nje, već tokom čitavog meseca avgusta i tokom meseca septembra, i to nad uglavnom starim i nemoćnim srpskim civilima, da im je imovina opljačkana i uništena, a da je hrvatski politički vrh protiv Srba koji su napustili Krajinu uveo diskriminatorne mere kojima im se onemogućavao povratak u svoje domove.¹⁵⁷ Samo su Danko Leovac i Suzana Rajić, autori udžbenika istorije za treći razred gimnazije opšteg tipa i društveno-jezičkog smera, u izdvojenom antrfileu, naveli najznačajnije zaključke iz prvostepene presude Gotovini i drugima, ističući da

152 Tužilac protiv Milana Martića, Presuda, IT-95-11-T, para.138.

153 Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Presuda, MICT-15-96-T, para.102.

154 Isto.

155 FHP, Analiza, 19.

156 Tužilac protiv Miodraga Jokića, Sažetak presude, IT-01-42/1.

157 Tužilac protiv Ante Gotovine i dr., Presuda, IT-06-90-T, para.2307-2308.

su “osuđeni za učestvovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu, koji je predvodio Franjo Tuđman, a čiji je cilj bio da tokom i nakon operacija ‘Bljesak’ i ‘Oluja’ prisilno i trajno uklone srpsko stanovništvo. Haški sud ih je proglasio krivim za krivična dela progona, deportacije, pljačke, razaranja, ubistva, nečovečna dela i okrutno postupanje, a oslobodio ih je odgovornosti za prisilno premeštanje stanovništva.”¹⁵⁸ Takođe, ovaj udžbenik spominje i oslobađajuću presudu Žalbenog veća trojici hrvatskih oficira, koja je doneta u novembru 2012. godine.

Rat u Bosni i Hercegovini

Međunarodni oružani sukob u Bosni i Hercegovini je najduži i najrazorniji od svih ratova vođenih na teritoriji bivše Jugoslavije. Započeo je u aprilu 1992. godine i završen je potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. Kao garanti mira u Dejtonu se kao potpisnice pojavljuju i Republika Hrvatska i SRJ (Republika Srbija), koje su aktivno pomagale bosanske Srbe, odnosno Hrvate tokom ovog oružanog sukoba. Ogroman broj zločina je počinjen tokom rata u Bosni i Hercegovini, a u ovom ratu je stradalo 95.940 osoba. Među njima je najviše Bošnjaka, više od 31.000 civila je izgubilo život (predstavljajući čak 81,35% od svih stradalih civila), zatim 4.178 civila - Bosanskih Srba (10,93%) i 2.484 civila - bosanskih Hrvata.¹⁵⁹

Ipak, ovom se oružanom sukobu daje manje prostora u većini udžbenika u Srbiji, kada se uporedi sa ratom u Hrvatskoj i Kosovu. Najdetaljnije informacije o prirodi zaraćenih strana daje udžbenik Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević:

“U ratu u Bosni i Hercegovini učestvovalo je više zaraćenih strana:

- Vojne i policijske snage bošnjačke vlade, kasnije organizovane u Armiju BiH, koji su u zavisnosti od faze rata pomagale razne muslimanske formacije, hrvatske snage i jedinice NATO pakta;*
- Srpske vojne i paravojne formacije, kasnije organizovane u Vojsku Republike Srpske, kojima su u zavisnosti od faze rata pomagale snage JNA i paravojne formacije iz Srbije;*
- Hrvatske vojne snage, tzv. Republike Herceg-Bosne, podržane od strane vojnih i paravojnih formacija iz Hrvatske.”¹⁶⁰*

158 Leovac i Rajić, 109.

159 Mirsad Tokača, Bosanska knjiga mrtvih, (Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo-Fond za humanitarno pravo: Sarajevo, 2012): 115-116.

160 Todosijević i Petrović-Todosijević, 223.

Ne postoji konsenzus u srpskim udžbenicima kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini. Neki historičari za početak rata uzimaju mart 1992. godine, kada su “muslimanski borci napali srpsku svadbenu kolonu u Sarajevu i napali sveštenika SPC [Srpske pravoslavne crkve]”, što smatraju neposrednim povodom za izbijanje sukoba u Sarajevu, kada su Srbi podigli barikade na gradskim ulicama, i ovim događajem je započeo rat u BiH.¹⁶¹

Neki autori navode da je tačan datum početka rata u BiH i dalje predmet spora između Srba, Hrvata i Muslimana, ali predstavljaju samo srpsku interpretaciju navodeći da je pripadnik Zelenih beretki, Ramiz Delalić Čelo bio taj koji je pucao na srpsku svadbenu povorku i time započeo rat u BiH.¹⁶² Jedan od autora pak smatra da je rat započeo i prelascima hrvatskih jedinica u BiH i njihovim napadima na pripadnike JNA i civile.¹⁶³

Većina udžbenika ipak početak stavlja unutar konteksta neslaganja bosanskih Srba sa proglašenjem nezavisnosti Bosne i Hercegovine i težnjama političkog vođstva da ostanu u Jugoslaviji, koju su već napustile Slovenija i Hrvatska. Uzroci rata su: “neuvažavanje volje srpskog naroda kao jednog od tri konstitutivna naroda Bosne i Hercegovine, sprovođenje referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, zahtev za priznavanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne države, uprkos protivljenju predstavnika srpskog naroda, i mešanje SAD i drugih zapadnih zemalja doveli su do ratnog sukoba”.¹⁶⁴ Prema jednom od udžbenika, “raspad Bosne i Hercegovine” započeo je u oktobru 1991. godine, nakon što je u Skupštini BiH usvojen Akt o suverenosti BiH i njenom otcepljenju od Jugoslavije, što srpski poslanici nisu prihvatili smatrajući odluku neustavnom.¹⁶⁵ Drugi navodi da se “muslimansko vođstvo zalagalo za samostalnu Bosnu i Hercegovinu, Hrvati su proglasili Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu, a Srbi, 09. januara 1992. godine, Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu (buduću Republiku Srpsku)”.¹⁶⁶ Odluku o proglašenju samostalnosti Bosne i Hercegovine neki autori smatraju povodom za rat, jer je “doneta nezakonito i mimo volje Srpskog naroda kao konstitutivnog u toj republici”.¹⁶⁷ Stvaranje Republike Srpske definisano je kao “izraz volje i borbe srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u uslovima razbijanja jugoslovenske zajednice”. Jedan od udžbenika detaljnije govori o održavanju referenduma u BiH, napetoj situaciji i naoružavanju svih nacionalnih zajednica, blokadom Sarajeva i drugih gradova koja je usledila nakon ubistva srpskog svata, kao i

161 Lopandić, Milinović i Milikić, 167; Vajagić, Rastović i Lazarević, 224; Hadžić i Stanojević, 210.

162 Leovac i Rajić, 110.

163 Milikić i Petrović, 263 i Lopandić, Milinović i Milikić, 167.

164 Pavlović, 227.

165 Milivojević, Pavlović i Lučić, 249 i Radojević, 377.

166 Dimitrijević, 211.

167 Ljušić i Dimić, 287.

napadi “muslimanskih i hrvatskih formacija na pripadnike JNA, kao i blokade kasarni”¹⁶⁸.

Nakon što su usledila priznanja BiH od strane međunarodne zajednice, Srbi su proglasili nezavisnost Srpske Republike Bosne i Hercegovine, a “JNA je pod međunarodnim pritiskom morala da napusti BiH pa je srpski narod obrazovao sopstvenu vojsku”¹⁶⁹. Prvi period rata se u jednom od udžbenika ovako opisuje: “Zahvaljujući naoružanju koje je ostalo od JNA, kao i sposobnosti i hrabrosti oficira i vojnika, Vojska Republike Srpske za kratko vreme pod svoju kontrolu stavila je najveći deo teritorije BiH. Od životne važnosti za srpski narod bilo je obezbeđivanje kopnene veze između zapadnih i istočnih delova Republike Srpske, koja je išla desnom obalom Save. Hrvatske snage pokušale su 1992. da preseku taj koridor, ali su ih u velikoj operaciji Srbi potisnuli na levu obalu Save.”¹⁷⁰

Za razliku od ovog udžbenika, u drugom se navodi:

“Nakon niza izdvojenih manjih sukoba, izbile su borbe širom Bosne i Hercegovine. Jedinice hrvatske vojske započele su ratne operacije na prostoru Posavine i jugozapadne Bosne. Od aprila 1992. godine srpske oružane formacije uspostavljaju kontrolu nad Bijeljinom i drugim gradovima uz Drinu, blizu granice sa Srbijom (Zvornik, Foča i Višegrad). Sukobi u Istočnoj Bosni bili su praćeni brojnim zločinima i etničkim čišćenjem nad civilnim stanovništvom.”¹⁷¹

Neki autori posebno spominju da su u maju 1992. godine, prilikom povlačenja snaga JNA iz BiH - “muslimanske jedinice pucale su na nenaoružane vojnike u kolonama koje su se povlačile iz Sarajeva i Tuzle i počinile ratne zločine, ubivši više od stotinu oficira i vojnika.”¹⁷² U istom udžbeniku se navodi i da se Sarajevo nalazilo pod blokadom srpskih snaga, ali naglašava da su mnogi Srbi bili “zatočeni u gradu, pošto im muslimanske snage nisu dozvolile da ga napuste” i da su u samom gradu “počinjeni ratni zločini nad Srbima što je potvrdila 2021. godine nezavisna međunarodna komisija”¹⁷³. Nasuprot ovome, u udžbeniku za osmi razred, autora Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević, navodi se da su se velike borbe vodile oko Sarajeva i da “izloženi napadima, građani Sarajeva su se duže od tri godine suočavali sa nestašicama hrane, vode, struje i dr.”¹⁷⁴

168 Hadžić i Stanojević, 210.

169 Dimitrijević, 211.

170 Isto.

171 Todosijević i Petrović-Todosijević, 223.

172 Lopandić, Milinović i Milikić, 167.

173 Isto.

174 Todosijević i Petrović-Todosijević, 223.

Zločine počinjene u Bosni i Hercegovini većina autora opisuje kao masovne, neki navode i ukupan broj stradalih (oko 100,000), ističući da je po broju žrtava i obimu razaranja, rat u BiH bio najveći sukob u bivšoj Jugoslaviji.¹⁷⁵ U jednom od udžbenika se koristi termin “pogromi civila Srba, Hrvata i muslimana”, koji su za sobom ostavili masovne grobnice, navodeći njihove lokacije – Kazane kod Sarajeva, Kozarac u Prijedoru, Foču, Šipovo, Bratunac, Srebrenicu, “urušene gradove (Mostar, Sarajevo, Goražde)“, dok za etničko čišćenje koje je sprovedeno u BiH kaže da je “ostalo zabeleženo kao najsuroviji oblik stvaranja novih nacionalnih teritorija.”¹⁷⁶ Većina autora sukob u BiH karakteriše i kao verski, navodeći da su u ratu uništavane “pravoslavne i katoličke crkve, manastiri, parohijski domovi, džamije i medrese.”¹⁷⁷

Kao i u slučaju Hrvatske, dva udžbenika su niz vojnih operacija i ratnih zločina počinjenih u ratu u Bosni i Hercegovini predstavili u formi tabele. Hronološkim redom poredani su događaji iz 1992. godine: sukobi oko Sarajeva, napad na kolonu JNA u Sarajevu, napad na kolonu JNA u Tuzli, operacija Koridor; iz 1993. godine: masakr u Kravici, masakr u Zenici, masakr u Budakovićima; iz 1994. godine: masakr na Markalama, operacija Tigar 94, operacija Pauk; iz 1995. godine: masakr na Kapiji, deblokada Sarajeva, zločini nad civilima u Bratuncu i okolini, masakr u Srebrenici, masakr na Markalama, operacija Namerna sila, Dejtonski sporazum.¹⁷⁸ Kao i u prethodnom slučaju, nema detaljnijih informacija o ovim događajima, uključujući zaraćene strane, podatke o žrtvama i/ili stradalima. Pored toga, izbor događaja je problematičan – pomešani su zločini sa vojnim operacijama i mirovnim sporazumima.

Neki autori kao važan faktor u oružanom sukobu u BiH vide i međunarodnu zajednicu, koja je, što diplomatskim sredstvima, što na kraju i vojnom intervencijom, igrala aktivnu ulogu. Navodi se da su sve tri strane u sukobu imale spoljnu podršku: Muslimani su je dobijali iz Saudijske Arabije i Republike Turske, Hrvati od Hrvatske, a Srbima je pomagala Srbija.¹⁷⁹ Posebno se ističu pokušaji međunarodne zajednice da različitim predlozima mirovnih sporazuma obezbedi mir u Bosni i Hercegovini, ali neki autori posebno naglašavaju ulogu Sjedinjenih Američkih Država koje su “direktno sprečile” predlog Lisabonskog sporazuma¹⁸⁰ Nekoliko autora navode da su SAD od 1994. godine aktivnije učestvovala u rešavanju jugoslovenskog sukoba, naročito nakon što su granatirane Markale kada je poginuo veći broj građana: “Za to su odmah bile optužene srpske snage (do danas nije dokazano ni sa koje zaraćene strane je granata pala”, nakon čega je NATO

175 Vajagić, Rastović i Lazarević, 224.

176 Leovac i Rajić, 110.

177 Isto.

178 Pavlović, 228 i Pavlović i Đurić, 249.

179 Isto.

180 Predlog britanskog diplomate, Lorda Karingtona i Hose Kutiljera, portugalskog diplomate, koordinatora Konferencije za Jugoslaviju Evropske zajednice.

uputio ultimatum Srbima da povuku teško naoružanje oko Sarajeva.”¹⁸¹ ali i izvršile pritisak na Hrvatsku da sklopi mir i uđe u savez sa vladom BiH 1994. godine Vašingtonskim sporazumom kojim je završen muslimansko-hrvatski sukob koji je započeo 1993. godine¹⁸². Vesna Dimitrijević navodi da su SAD “blagonaklono” gledale na “dolazak hiljada inostranih dobrovoljaca, islamskih ekstremista, u vojsku kojom je komandovao Alija Izetbegović. Mnogi od njih će kasnije, kao pripadnici terorističkih organizacija, predstavljati pretnju za bezbednost zapadnoevropskih zemalja i SAD.”¹⁸³

Srebrenica

Za razliku od analize FHP, koja je 2015. godine pokazala da se Srebrenica pominjala u nekoliko udžbenika istorije, ali da se samo u jednom udžbeniku detaljno pisalo o pravnoj kvalifikaciji genocida u Srebrenici, od 16 udžbenika koji su sada u upotrebi u Srbiji, samo je jedan udžbenik ne spominje uopšte.¹⁸⁴ Od ostalih 15, u tri udžbenika se Srebrenica spominje, ali ne izdvaja od ostalih zločina¹⁸⁵, dok je u jednom izdvojena, ali se o njoj raspravlja nakon interpretacije zločina nad Srbima u okolini Srebrenice 1992. i 1993. godine, kada su muslimanske snage ubile “decu i starce”.¹⁸⁶ Nakon toga su srpske jedinice “počinile teške ratne zločine nad muslimanskim borcima i muškarcima koji su se probijali iz grada. Jedan broj njih bio je zarobljen i streljan, dok su drugi poginuli u borbama.”¹⁸⁷

U dva udžbenika se o Srebrenici piše, ali se ne navodi pravna kvalifikacija ovog zločina nad Bošnjacima u julu 1995. godine, niti se spominje da je MKSJ procesuirao odgovorne za ovaj zločin, da ga je definisao kao genocid, a ne spominje se ni da je Međunarodni sud pravde u svojoj odluci iz 2007. godine ovaj zločin okvalifikovao kao genocid.¹⁸⁸ Međutim, ovi autori spominju da je Narodna skupština Republike Srbije u martu 2010. godine usvojila Deklaraciju o Srebrenici kojom je “najoštrije osudila” zločin u Srebrenici i pozvala ostale zaraćene strane da nastave proces pomirenja¹⁸⁹ i osude zločine nad Srbima¹⁹⁰.

181 Milikić i Petrović, 265.

182 Ljušić i Dimić, 287.

183 Dimitrijević, 213.

184 Ivan Becić, Istorija za 2. razred srednjih stručnih škola, 10. preštampano izdanje, Zavod za udžbenike: Beograd, 2023.

185 Radojević, 379; Ljušić i Dimić, 287; Leovac i Rajić, 110.

186 Lopandić, Milinović i Milikić, 169.

187 Isto.

188 Bondžić i Nikolić, 212 i Vajagić, Rastović i Lazarević, 226.

189 Bondžić i Nikolić, 212.

190 Vajagić, Rastović i Lazarević, 226

Tri udžbenika istorije spominje da su pripadnici srpskih snaga počinili zločine u Srebrenici za koje su neki od njih procesuirani pred MKSJ, poput Radislava Krstića¹⁹¹ i/ili da je Međunarodni sud pravde ovaj zločin okvalifikovao kao genocid, bez spominjanja Deklaracije Narodne skupštine Srbije. Jedan od njih navodi:

“Najveći zločin u ratu u BiH počinjen je u julu 1995. godine, nakon ulaska srpskih snaga pod komandom generala Ratka Mladića u Srebrenicu, zaštićenu zonu UN. Tada je ubijeno više hiljada bošnjačkih muškaraca, koji su bili zarobljeni u pokušaju da se domognu teritorije pod kontrolom Armije BiH. Ovaj zločin bacio je veliku tamnu mrlju na hrabru borbu Vojske Republike Srpske, kojom su komandovali profesionalni oficiri, koji su tokom školovanja stekli znanja o ispravnom postupanju s ratnim zarobljenicima. Međunarodni sud pravde je taj zločin označio kao genocid.”¹⁹²

U šest udžbenika istorije u Srbiji, o Srebrenici se piše u okviru međunarodno-pravnog konteksta, spominje se da je jedan od sudova koji se bavio ovim zločinom njega okarakterisao kao genocid, kao i da je Srbija usvajanjem Deklaracije u Narodnoj skupštini načinila važan otklon od ovog zločina.¹⁹³

Što se tiče broja i prirode stradalih u Srebrenici, neki autori ne znaju “pouzdan” broj žrtava¹⁹⁴, a drugi navode da “istoričari nisu saglasni koji je broj ubijenih i poginulih”¹⁹⁵, uglavnom se govori o nekoliko hiljada (vojno sposobnih) muškaraca, od kojih su neki stradali u borbama a neki od streljanja¹⁹⁶, a neki autori navode da još nije tačno utvrđen broj streljanih¹⁹⁷. Dva udžbenika navode broj od osam hiljada ubijenih Srebreničana, ali u oba slučaja autori odmah iznose tezu da se taj podatak smatra “preterivanjem”¹⁹⁸, dok se u udžbeniku Momčila Pavlovića za 4. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, koji navodi broj od osam hiljada žrtava, kaže i da su podaci o ukupnom broju stradalih u Srebrenici “sporni”¹⁹⁹.

191 Pavlović, 229.

192 Dimitrijević, 214.

193 Milikić i Petrović, 266; Omrčen i Grbović, 207; Hadžić i Stanojević, 210-211; Dimić i Raković, 250; Milivojević, Pavlović i Lučić, 250; Todosijević i Petrović-Todosijević, 224-225.

194 Omrčen i Grbović, 207.

195 Milikić i Petrović, 266.

196 Milivojević, Pavlović i Lučić, 250; Dimić i Raković, 250; Dimitrijević, 214.

197 Bondžić i Nikolić, 212 i Vajagić, Rastović i Lazarević, 226.

198 Pavlović i Đurić, 249 i Hadžić i Stanojević, 210.

199 Pavlović, 229.

Za razliku od srpskih istoričara, MKSJ je najviše pažnje poklonio upravo zločinima u Bosni i Hercegovini, ali i utvrđivanju činjenica o događajima koji su doveli do rata, kako je na to već ukazano u Analizi koju je uradio Fond za humanitarno pravo 2015. godine.²⁰⁰ Za potrebe ove analize, poseban će osvrt biti napravljen u odnosu na procese pred MKSJ u slučajevima u vezi Srebrenice, budući da je ovom zločinu u BiH poklonjeno najviše pažnje u udžbenicima u Srbiji.

Pred MKSJ za zločine počinjene od strane pripadnika VRS u Srebrenici optuženo je 20 osoba, a osuđeno njih 18. Za genocid su osuđeni Radovan Karadžić, predsednik Republike Srpske i vrhovni komandant VRS do jula 1996. godine, koji je osuđen na doživotnu kaznu zatvora zbog genocida, zločina protiv čovečnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja²⁰¹; Ratko Mladić, komandant Glavnog štaba VRS, osuđen pred MKSJ na doživotnu kaznu zatvora za genocid, zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja²⁰²; Zdravko Tolimir, pomoćnik komandanta za obaveštajno-bezbedonosne poslove Glavnog štaba VRS, osuđen na doživotnu kaznu zatvora za genocid, zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja²⁰³; Vujadin Popović, potpukovnik i pomoćnik načelnika za bezbednost u Drinskom korpusu VRS, osuđen na doživotnu kaznu zatvora za genocid, zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja²⁰⁴; Ljubiša Beara, pukovnik i načelnik za bezbednost Glavnog štaba VRS-a, osuđen na doživotnu kaznu zatvora za genocid, zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja²⁰⁵; Drago Nikolić, potporučnik i načelnik za bezbednosti Zvorničke brigade VRS-a, osuđen na 35 godina za pomaganje i podržavanje genocida, zločine protiv čovečnosti, kršenja zakona ili običaja ratovanja²⁰⁶; i Radislav Krstić, načelnik štaba/zamenik komandanta Drinskog korpusa VRS i komandant Drinskog korpusa (od 13. jula 1995. godine), osuđen na 35 godina za pomaganje i podržavanje genocida, zločine protiv čovečnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja²⁰⁷.

Za zločine počinjene u Srebrenici u julu 1995. godine osuđen je i Momir Nikolić, pomoćnik komandanta za bezbednost i obaveštajne poslove Bratunačke brigade VRS na 20 godina za zločine protiv čovečnosti nakon priznanja krivice²⁰⁸; Radivoje Miletić, načelnik Odeljenja za operativno-nastavne poslove Glavnog štaba VRS, osuđen na 18 godina za zločine protiv

200 FHP, Analiza, 20-21.

201 Tužilac protiv Radovana Karadžića IT-95-5/18 i MICT-13-55.

202 Tužilac protiv Ratka Mladića IT-09-92 i MICT-13-56.

203 Tužilac protiv Zdravka Tolimira (IT-05-88/2).

204 Tužilac protiv Popovića i drugih IT-05-88.

205 Isto.

206 Isto.

207 Tužilac protiv Radislava Krstića IT-98-33.

208 Tužilac protiv Momira Nikolića IT-02-60/1.

čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja²⁰⁹; Dragan Obrenović, načelnik štaba i zamenik komandanta 1. Zvorničke pešadijske brigade Drinskog korpusa VRS i vršilac dužnosti komandanta Zvorničke pešadijske brigade, osuđen na 17 godina za zločine protiv čovečnosti²¹⁰; Ljubomir Borovčanin, zamenik komandanta specijalne brigade policije Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Srpske i komandant združenih snaga jedinica MUP-a podređenih Drinskom korpusu VRS-a za učešće u srebreničkoj operaciji, osuđen na 17 godina za zločine protiv čovečnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja²¹¹; Vidoje Blagojević, komandant Bratunačke brigade VRS, osuđen na 15 godina za zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja²¹²; Vinko Pandurević, potpukovnik i komandant Zvorničke brigade Drinskog korpusa VRS-a, osuđen na 13 godina zbog zločina protiv čovečnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja²¹³; Dragan Jokić, načelnik inženjerije Zvorničke brigade VRS-a, osuđen na devet godina zbog zločina protiv čovečnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja²¹⁴; Milan Gvero, pomoćnik komandanta za moral, pravna i verska pitanja Glavnog štaba VRS-a, osuđen na pet godina za zločine protiv čovečnosti²¹⁵ i Dražen Erdemović, vojnik 10. diverzantskog odreda VRS, osuđen na pet godina za zločine protiv čovečnosti²¹⁶.

Poslednja presuda za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji doneta pred Međunarodnim mehanizmom za krivične sudove doneta je u slučaju visoko pozicioniranih priadnika Službe državne bezbednosti (DB), Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), Republike Srbije, tokom ratova u Hrvatskoj i BiH, Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću.²¹⁷ Žalbeno veće je utvrdilo da su Stanišić i Simatović odgovorni kao pripadnici udruženog zločinačkog poduhvata za kršenja zakona i običaja ratovanja i zločina protiv čovečnosti koje su razne srpske snage počinile 1992. i 1995. u Bosni i Hercegovini.²¹⁸ Jedan od zločina za koji su Stanišić i Simatović osuđeni na 15 godina, počinili su pripadnici jedinice Škorpioni iz Srbije, koji su u Trnovu streljali šestoricu bošnjačkih muškaraca i dečaka, poreklom iz Srebrenice.²¹⁹

Za genocid u Bosni i Hercegovini pred MKSJ bio je optužen i bivši srpski i jugoslovenski

209 Tužilac protiv Popovića i drugih IT-05-88.

210 Tužilac protiv Dragana Obrenovića IT-02-60/2.

211 Tužilac protiv Popovića i drugih IT-05-88.

212 Tužilac protiv Blagojevića i Jokića IT-02-60.

213 Tužilac protiv Popovića i drugih IT-05-88.

214 Tužilac protiv Blagojevića i Jokića IT-02-60.

215 Tužilac protiv Popovića i drugih IT-05-88.

216 Tužilac protiv Dražena Erdemovića IT-96-22.

217 Tužilac protiv Stanišića i Simatovića, MICT-15-96-A.

218 Osuđeni su za zločine počinjene 1992. godine u Bijeljini, Zvorniku, Bosanskom Šamcu, Doboju i Sanskom Mostu i 1995. godine u Trnovu i Sanskom Mostu.

219 Tužilac protiv Stanišića i Simatovića, Presuda žalbenog veća, MICT-15-96-A.

predsednik Slobodan Milošević, ali je on umro u pritvoru pre izricanja prvostepene presude 2006. godine.²²⁰ Bivši načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije Momčilo Perišića, u februaru 2013. godine, oslobođen je optužbi za zločine počinjene u Hrvatskoj i BiH.

Pored toga, pravna kvalifikacija zločina u Srebrenici utvrđena pred MKSJ je još 2007. godine potvrđena od strane Međunarodnog suda pravde, koji je u svojoj presudi u slučaju Bosne i Hercegovine protiv SRJ utvrdio odgovornost Srbije za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.²²¹

Rat na Kosovu i bombardovanje SRJ

Kriza na Kosovu, koja je započela tokom osamdesetih godina, kulminirala je dolaskom Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji 1987. godine. Po njegovom dolasku na vlast, započela je represija nad kosovskim Albancima, koji su tokom prve polovine devedestih pružali nenasilni otpor, a zatim po formiranju Oslobodilačke vojske Kosova i oružanim sredstvima. Oružani sukob na Kosovu započeo je početkom 1998. godine, a nakon nekoliko neuspešnih diplomatskih inicijativa da se sukob zaustavi, NATO je započeo vazдушnu intervenciju protiv SRJ u martu 1999. godine. Oružani sukob je završen u junu, povlačenjem VJ i MUP Republike Srbije sa teritorije Kosova. Pripadnici VJ i MUP Republike Srbije počinili su brojne ratne zločine protiv kosovskih Albanaca, dok je OVK odgovorna za zločine koje su njeni pripadnici počinili protiv Srba, Roma i drugih ne-Albanaca, kao i Albanaca koje su smatrali 'kolaboracionistima' sa Miloševićevim režimom.

O oružanom sukobu na Kosovu se vrlo detaljno raspravlja u udžbenicima u Srbiji, od uzroka, toka sukoba, međunarodnog uticaja i involviranosti, broja žrtava (na srpskoj strani), i posledica.

Neki autori krizu na Kosovu objašnjavaju nastojanjem Albanaca da se otcepe od Srbije i potpunim odvajanjem njihovih političkih predstavnika od političkih predstavnika Srbije.²²² Navodi se da su Albanci početkom devedesetih usvojili Deklaraciju o stvaranju Republike Kosovo u SFRJ i stvorili paralelne strukture vlasti, istovremeno bojkotujući Srbiju i njene institucije – uključujući popis stanovništva, državne škole, itd.²²³

220 Tužilac protiv Slobodana Miloševića IT-02-54, dostupno na: https://www.icty.org/bcs/case/slobodan_milosevic

221 Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007. Dostupno na: <https://www.icj-cij.org/en/case/91/judgments>.

222 Leovac i Rajić, 113.

223 Isto. Dimitrijević, 219.

Većina autora pak krizu na Kosovu koja će dovesti do rata 1998-1999. godine objašnjava formiranjem i oružanim delovanjem Oslobođilačke vojske Kosova. Jedan od udžbenika navodi da su “svakodnevne oružane akcije albanskih terorističkih grupa, pod nazivom Oslobođilačka vojska Kosova, razbojništva, zasede i sukobi sa snagama red, u kojima je stradalo sve više civila, i Srba i Albanaca”²²⁴, dovele do izuzetnog zaoštravanja krize na Kosovu. U prilogu ovoj tezi, autor daje i statistički pregled terorističkih napada na Kosovu od 1991. do 30. avgusta 1998. godine, navodeći da je napadnuto 90.616 policajaca i 20.510 civila, od čega je ubijeno 1.374 policajca i 2.681 civil, dok je ranjeno 49.282 pripadnika MUP i 2.195 civila.²²⁵ Prvi napadi OVK koji se navode su oni izvršeni krajem aprila 1996. godine, “na civile i policiju u Dečanima, Štimlju, kod Kosovske Mitrovice i Peći.” Navodi se da u tom periodu OVK nije imala veliku podršku albanskog stanovništva na Kosovu²²⁶, ali se uspela nametnuti kao protivnik Demokratskom savezu Kosova, koji je predvodio Ibrahim Rugova, predstavnika većinskog Kosova, koji jeste bio za nezavisnost Kosova, ali je svoj cilj nastojao da ostvari mirnim putem i pregovorima sa Srbima²²⁷. OVK je, prema navodima srpskih istoričara, finansirala albanska dijaspora u Nemačkoj, Švajcarskoj i SAD²²⁸, a pored terorističkih napada u Srbiji, OVK se bavila trgovinom narkoticima širom Evrope, čime se dodatno finansirala²²⁹. Autori uglavnom napade OVK ne navode u detaljima, ali ih nazivaju mnogobrojnim, i ističu da OVK nije napadala samo srpsku vojsku i policiju, već i civile, među kojima posebno naglašavajući “Albance koji nisu podržavali nezavisnost, devojke koje su bile u vezi sa Srbima, Albance zaposlene u državnim ustanovama, koji nisu napustili državne organe na njihov poziv, one koji su po njihovim podacima bili saradnici službi bezbednosti, ali i one koji su imali dobre odnose sa Srbima.” Pored toga, ističe se i da je OVK vršila teror nad ostalim manjinama na Kosovu – Romima, Turcima, Gorancima, čime je kršila “osnovna ljudska prava i slobode”.²³⁰

224 Pavlović, 231.

225 Isto.

226 Leovac i Rajić, 113

227 Lopandić, Milinović i Milikić, 170.

228 Milikić i Petrović, 270.

229 Lopandić, Milinović i Milikić, 170.

230 Leovac i Rajić, 114.

Posebno je detaljan prikaz krize koja nastupa u prvoj polovini 1998. godine:

“Počinju napad na policijske patrole. Na komunikacijama su teroristi presretali motorna vozila i neovlašćeno legitimisali ljude. Civilni su izvođeni iz autobusa, putničkih vozila ili iz svojih domova, nestajali bez traga i odvođeni u logore. Učestala su kidnapovanja ljudi koji su radili na svojim njivama i u vinogradima. Srpsko stanovništvo, iako slabo naoružano, organizovalo je dežurstva i straže po selima.”²³¹

U takvim uslovima, započeta je “široka operacija neutralisanja albanskih oružanih grupa”, a događaji od kraja februara u Likošanu i 5. marta 1998. godine u selu Donje Prekaze u Drenici, “kada je likvidiran prvi vođa OVK Adem Jašari” uzima se za početak srpsko-albanskog rata.²³² Do sredine 1998. godine, navode srpski udžbenici, OVK je kontrolisala oko 40% teritorije Kosova.²³³ U leto 1998. godine, pripadnici OVK su nakratko zauzeli i Orahovac, gde su kako se navodi, počinili mnoge ratne zločine nad Srbima.²³⁴

U krizi je, od samog početka, aktivno učestvovala i međunarodna zajednica – neki autori navode da je Zapad od početka “otvoreno” podržavao Albance²³⁵, a neki navode da su i aktivno učestvovali u operacijama OVK – prvo kroz privatne firme za vojnu obuku iz SAD, Velike Britanije i Nemačke, a kasnije pripadnici Centralno-informativne agencije (CIA), proširuju obuku OVK, ne samo kroz obezbeđivanje naoružanja, već i dajući „precizna uputstva za borbu protiv srpskih policijskih snaga, vojnih postrojenja i jedinica, uz upotrebu obaveštajnih podataka CIA i NATO.”²³⁶

Pored toga, u jednom od udžbenika se posebno naglašavaju zahtevi koje je međunarodna zajednica postavila pred Srbijom, kako bi se zaustavio sukob na Kosovu – „povlačenje specijalnih jedinica policije i vojske, slobodan dolazak svim humanitarnim i drugim organizacijama, dolazak istražitelja Haškog tribunala, početak bezuslovnog dijaloga sa vođstvom Albanaca, kao i prihvatanje međunarodnog posredništva u pregovorima.”²³⁷

Kako se navodi u većini udžbenika, Srbija je sve do jeseni 1998. godine odbijala međunarodno uplitanje, ali je zbog “rasplamsavanja krize” Savet bezbednosti UN zatražio okončanje

231 Isto.

232 Bondžić i Nikolić, 218.

233 Leovac i Rajić, 114.

234 Milikić i Petrović, 270.

235 Bondžić i Nikolić, 218.

236 Leovac i Rajić, 114.

237 Bondžić i Nikolić, 219.

neprijateljstava i povlačenje srpskih snaga bezbednosti sa Kosova zbog „neselektivne i prekomerne primene sile“.²³⁸ Pretnje bombardovanjem od strane NATO-a su, kako navode udžbenici, doprinele da se postigne Sporazum o misiji OEBS-a za verifikaciju stanja između srpskih snaga i OVK, koji je omogućio dolazak više od 1.400 posmatrača iz više zemalja. Autori jednog od udžbenika posebno naglašavaju da su u pitanju bili “provereni oficirski kadrovi obaveštajaca”, čiji je stvarni cilj bio da “pomognu reorganizaciju OVK posle potpunog poraza tokom ugušenja oružane pobune, da pomognu u obuci terorista i logistici kako bi teroristi povratili pozicije na terenu.”²³⁹ Pored toga, posmatrači Misije OEBS-a trebalo je da pripreme i obezbede logističku podršku za NATO bombardovanje Srbije, čija je odluka u suštini već bila doneta.²⁴⁰

Kao povod za bombardovanje, uzima se “Slučaj Račak”, gde je, kako se navodi u jednom udžbeniku „srpska policija navodno izvršila masakr nad nedužnim civilima albanske nacionalnosti“²⁴¹. Udžbenik Milikića i Petrović pak daje šire objašnjenje – početkom 1999. godine, srpske snage su nakon ubistva nekoliko srpskih policajaca “oslobodile kosovsko selo Račak od albanskih terorista”, ali ih je Vilijem Voker, šef posmatračke Misije OEBS, optužio “za ratni zločin nad albanskim civilima kojih nije ni bilo u selu”.²⁴² Isti autori navode i da je kasnije dokazano da su te optužbe bile lažne, te da su svi ubijeni u Račku bili pripadnici OVK “koji su poginuli u borbi”.²⁴³

Nakon neuspešnih pregovora u Rambujeu, o kojima govori većina udžbenika, tokom kojih je srpska strana trpela “velike pritiske” i kojoj je najavljena vojna intervencija, započeo je „sumrak XX veka – NATO bombardovanje SRJ“.²⁴⁴ Svi udžbenici koji se trenutno koriste u Srbiji za vojnu intervenciju NATO protiv SRJ u proleće 1999. godine, koriste pravni termin agresija.²⁴⁵ Mnogi ističu da je bila nelegalna²⁴⁶, jer izvršena bez odobrenja Saveta bezbednosti UN, “čime je prekršena Povelja OUN”²⁴⁷.

Osnovne informacije koje se navode u srpskim udžbenicima o NATO bombardovanju su njegova

238 Isto.

239 Isto.

240 Isto.

241 Hadžić i Stanojević, 215.

242 Milikić i Petrović, 270.

243 Isto.

244 Isto, 271 i Lopandić, Milinović i Milikić, 172.

245 Dostupno na: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/GAres3314.html>.

246 Dimić i Raković, 254.

247 Milivojević, Pavlović i Lučić, 254.

dužina, lokacije, broj žrtava, podaci o uništenoj infrastrukturi, proceni nanete štete, pa čak i vrlo detaljni podaci o broju projektila i bombi koje su bačene na SRJ. Udžbenik Momčila Pavlovića za četvrti razred gimnazije je izdvojio i posebnu tabelu incidenata u kojima su stradali civili.²⁴⁸ Među njima su Aleksinac (5. april) – 17 stradalih civila; putnički voz u Grdeličkoj klisuri (12. april) – najmanje 16 putnika (identifikovano 15); kod Đakovice (14. april) – 73 albanska civila; zgrada RTS u Beogradu (23. april) – 16 radnika; Surdulica (27. april) – 17 lica; autobus u selu Lužane (1. maj) – oko 50 putnika (od čega dve trećine deca); autobus kod Peći (3. maj) – 20 putnika; Niš (7. maj) – 15 stanovnika; Kineska ambasada u Beogradu (7. maj) – tri kineska novinara; Koriša (14. maj) – 87 albanskih civila, mahom žena, dece i staraca; most u Varvarinu (30. maj) – 10 civila. Neki udžbenici navode i da je NATO koristio “nedozvoljenu municiju” – kasetne bombe i bojeva sredstva sa osiromašenim uranijumom.²⁴⁹

Posebnu pažnju autori udžbenika posvećuju borbama između pripadnika Vojske Jugoslavije i OVK, NATO i vojske Albanije na karauli Košare između Peći i Đakovice od aprila do juna 1999. godine. Gotovo svi udžbenici navode podatke o pokušaju OVK, da izvrši kopneni prodor, kao i da je u borbama poginulo više od 100 pripadnika Vojske Jugoslavije.²⁵⁰ Dva udžbenika donose i lične priče nekoliko pripadnika VJ, koji su se tokom borbe na Košarama posebno istakli svojom hrabrošću i žrtvovanjem za svoje saborce.²⁵¹

Što se tiče broja žrtava, autori udžbenika i dalje daju različite podatke o broju stradalih civila – procene se kreću između 1.200 i 2.500 civila²⁵²; oko 2.500 civila²⁵³ a jedan udžbenik daje podatak da je poginulo između 1.200 i 4.000 civila²⁵⁴. Dva udžbenika navode da je poginulo više od 1.000 civila i oko 300 vojnika i policajaca, iako tačan broj nije utvrđen do danas²⁵⁵, dok udžbenik Vesne Dimitrijević navodi da je stradalo više od 500 civila, 462 pripadnika vojske i 114 policajaca.²⁵⁶ Samo jedan udžbenik navodi da je prema “drugim podacima”, ne navodeći izvor ukupnog broja ljudi “svih nacionalnosti” koje su stradale u oružanom sukobu na Kosovu, u periodu 1998 – 2000. godine – 13.535, dok je posle povlačenja srpske vojske i policije sa Kosova, od juna 1999. do kraja 2000. godine, život izgubilo 1.257 ljudi: 717 Srba, 307 Albanaca i 233 Roma i drugih

248 Pavlović, 232.

249 Dimić i Raković, 254.

250 Vajagić, Rastović i Lazarević, 242.

251 Posebno je istaknuta priča o potporučniku Predragu Pedi Leovcu, ali su spomenuti i vodnik Ivan Vasojević i vojnik Tibor Cerna. Levac i Rajić, 117 i Vajagić, Rastović i Lazarević, 242.

252 Dimić i Raković, 254; Pavlović, 232; Radojević, 383; Pavlović i Đurić, 251 i Ljušić i Dimić, 290.

253 Hadžić i Stanojević, 216; Milivojević, Pavlović i Lučić, 254; Vajagić, Rastović i Lazarević, 242; Leovac i Rajić, 115.

254 Bondžić i Nikolić, 220.

255 Milikić i Petrović, 272 i Lopandić, Milinović i Milikić, 172.

256 Dimitrijević, 219 – 220.

nealbanaca.²⁵⁷

O posledicama rata na Kosovu se sada piše mnogo detaljnije nego što je utvrdila Analiza FHP. Udžbenici navode da je nakon povlačenja vojske i policije sa teritorije Kosova, između 200.000 i 226.000 Srba i nealbanaca napustilo prostore Kosova²⁵⁸, a OVK napadala srpsko i drugo nealbansko stanovništvo koje je tamo ostalo. Radoš Ljušić i Ljubodrag Dimić navode da je dolazak NATO snaga praćen talasom zločina prema Srbima – “do početka 2000. godine izvršeno je preko 4.250 terorističkih akcija, ubijeno 899, ranjeno 784, kidnapovano 834.”²⁵⁹ Neki od autora posebno naglašavaju da međunarodne snage, koje su trebalo da garantuju sigurnost, nisu sprečile „etničko čišćenje Srba“, za koje niko nije odgovarao.²⁶⁰ Apostrofira se odgovornost međunarodne zajednice koja nije reagovala na optužbe o “umešanosti najviših funkcionera OVK u trgovinu ljudskim organima, kriminal, šverc narkotika, trgovinu belim robljem”²⁶¹. Posebno se optužuju SAD da su “pod izgovorom da podržava demokratske procese i brine o ljudskim pravima, a suštinski rukovođena sopstvenim sebičnim interesima, od Srbije i srpskog naroda otela Kosovo i Metohiju i učinila da ono postane gotovo etnički čist albanski prostor.”²⁶²

MKSJ je u nekoliko predmeta protiv nekoliko visoko pozicioniranih pripadnika političkih, vojnih i policijskih struktura Srbije utvrđivao činjenice u vezi sa oružanim sukobom na Kosovu. Za zločine na Kosovu su procesuirani: potpredsednik Vlade SRJ Nikola Šainović (osuđen na 18 godina zatvora), predsednik Srbije Milan Milutinović (oslobođen optužbi), načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije Dragutin Ojdanić (osuđen na 15 godina), komandant Treće armije VJ Nebojša Pavković (osuđen na 22 godine), komandant Prištinskog korpusa VJ Vladimir Lazarević (osuđen na 14 godina), načelnik MUP Republike Srbije za Kosovo i Metohiju Sreten Lukić (osuđen na 20 godina), pomoćnik ministra MUP u načelnik Resora javne bezbednosti MUP Vlastimir Đorđević (osuđen na 18 godina). Procesuirani su i pripadnici OVK – komandant OVK u Operativnoj zoni Dukađini, Ramuš Haradinaj, Idriz Balaj, komandant specijalne jedinice OVK Crni Orlovi (obojica oslobođeni optužbi), Lahi Brahimaj, (osuđen na šest godina), Fatmir Limaj, komandant OVK u području Lapušnik, Isak Musliu, komandant OVK i zarobljeničkog logora Lapušnik, obojica oslobođeni optužbi i Haradin Bala, stražar u logoru Lapušnik, osuđen na 13 godina zatvora. Kao što je navedeno u Analizi FHP, MKSJ je utvrdio činjenice o ratnim zločinima počinjenim od

257 U pitanju su podaci Fonda za humanitarno pravo i Fonda za humanitarno pravo Kosovo i rezultati njihovog istraživanja za Kosovsku knjigu sećanja. Pavlović, 233.

258 Lopandić, Milinović i Milikić, 174.

259 Ljušić i Dimić, 290.

260 Dimić i Raković, 255.

261 Isto.

262 Isto.

strane pripadnika srpskih snaga, u kojima je stradalo više hiljada Albanaca, u periodu od 1998-1999. godine u velikom broju kosovskih opština - Peć, Dečani, Đakovica, Prizren, Orahovac, Suva Reka, Srbica, Kosovska Mitrovica, Vučitrn, Priština, Gnjilane, Uroševac, Kačanik.²⁶³ Pored toga, u slučaju Vlastimira Đorđevića, sud je utvrdio činjenice i o skrivanju tela kosovskih Albanaca i njihovom sahranjivanju u masovne grobnice u Srbiji.²⁶⁴

Ljudi u ratu

Sve više autora udžbenika istorije u Srbiji koristi priče običnih ljudi koji su prošli kroz neka ratna iskustva, kao ilustraciju svakodnevnog života poremećenog oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji, što daje priliku učenicima da na osnovu ličnih primera bolje razumeju komplikovane istorijske procese.

U udžbeniku Vesne Dimitrijević za osmi razred osnovne škole, učenici su uz pomoć odlomka preuzetog iz članka Momčila Mitrovića “Izbeglička porodica devedestih godina – između dezintegracije i opstanka”²⁶⁵, iz dnevnčkih beležaka Sarajlije J.Bileka vođenih 1992. godine mogli da saznaju kako su se obične Sarajlije suočavale sa početkom rata u Sarajevu i njihovim naporima da svog sina izvuku iz opkoljenog Sarajeva.²⁶⁶ “[...] Ja sam penzioner, a sin mi je student. Sinu nisam dao da izađe ni na kapiju a kamoli na ulicu. Takvo je stanje još od 5. aprila. Sin mi je nervozan, a žali se da je željan vazduha [...]”²⁶⁷

Još jedna sarajevska priča je našla mesto u udžbeniku istorije za četvrti razred gimnazije pod nazivom “Sarajevski Romeo i Julija”, o pogibiji mladog zaljubljenog para Admir Ismić i Boška Brkića 1993. godine u Sarajevu, gde se navodi da su stradali zagrljeni u pokušaju da pređu na srpsku stranu od strane muslimanskih snaga.²⁶⁸ Ova priča o vezi Bošnjakinje i Srbina je predstavljena da ilustruje “bezumlje rata” i podstiče učenike da razgovaraju o toj interpretaciji.

263 FHP, Analiza, 24.

264 Tužilac protiv Vlastimira Đorđevića, Presuda, IT-05-87/1-T.

265 Članak je objavljen u knjizi koju je priredio Milan Ristović, *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, 2007. godine.

266 Dimitrijević, 212.

267 Isto.

268 Lopandić, Milinović i Milikić, 168.

U udžbeniku Mire Radojević je izdvojeno svedočenje Milke Vukašin iz Drniša na Oluju, preuzetog iz Vesti dana, Hronika, 18. novembra 2012. godine:

“[...] Hladnjače, traktori, pod najlonima. Sve krcato starcima i decom. Izgubljeni pogledi, crne marame. Vidim jedan krst u prikolici. Starica Živka Mališević nije uspela da sahrani sina [...] Deca gladna. Sad će da podele po nekoliko vekni hleba na svaku prikolicu u koloni. A onda je nastao pakao. Odozgo su stigle bombe. Legla sam preko dece, posle sam videla krv.[...] Pitam se: “je li ovo ponovo 1941.?” i odgovaram u tom trenutku: “Zbogom moj Drnišu, Dalmacijo, nikad više...””²⁶⁹

U udžbeniku Aleksandra Todosijevića i Sanje Petrović Todosijević za osmi razred osnovne škole, postavljen je zadatak za učenike da na internet stranici Youtube pronađu snimak vojnika JNA Bahrudina Kaletovića²⁷⁰, koga je intervjuisala televizija Jutel i koji kao mladi vojnik JNA pokušava novinaru da objasni ratnu situaciju u kojoj se našao, kao i njihov razgovor o poruci koju je poslao ovaj vojnik u leto 1991. godine.²⁷¹ Pored ovog zadatka, u ovom udžbeniku se mogu pronaći i citati iz drugih istorijskih izvora, koji učenicima predstavljaju direktna svedočanstva ljudi koji su preživeli ratna razaranja – citat iz usmenog svedočanstva Marije Karanović iz Hrvatske 1995. godine, zabeleženo 1999. godine, saopštenja različitih institucija o ratnim dešavanjima, niz fotografija, uključujući i fotografiju uništenog tenka JNA u Vukovaru 1991. iza koga su zabeleženi prizori razorenog Vukovara, fotografiju bombardovane zgrade parlamenta Bosne i Hercegovine u Sarajevu tokom srpske opsade Sarajeva 1992. godine, fotografiju pripadnika UNPROFOR-a koji sakupljaju tela žrtava u Ahmićima gde je ubijeno više od 100 Bošnjaka od strane hrvatskih snaga 1993. godine, i više fotografija iz perioda bombardovanja 1999. godine.²⁷²

Pored ovoga, ovo je jedini udžbenik koji učenicima predstavlja i priče o herojima – ljudima koji su stradali za vreme rata u bivšoj Jugoslaviji jer su pokušali da zaštite svoje prijatelje i komšije druge nacionalnosti, izdvojivši priče o Srđanu Aleksiću iz Trebinja koji je ubijen jer je pokušao da zaštiti svog komšiju Bošnjaka, i Tomi Buzovu, oficiru JNA u penziji iz Novog Beograda, koji se jedini usprotivio otmici putnika Bošnjaka iz voza na stanici Štrpci kod Prijepolja 1993. godine, i zbog toga je ubijen zajedno sa njima.²⁷³

269 Radojević, 380.

270 Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=7G4tmYFjET8>.

271 Todosijević i Petrović Todosijević, 218.

272 Isto, 220-225.

273 Isto, 226.

Zaključak

U analizi sadržaja udžbenika iz istorije koju je Fond za humanitarno pravo sproveo 2015. godine, identifikovano je nekoliko problema koji su bili primetni u nastavnim jedinicama koje su obrađivale raspad SFRJ i oružane sukobe 1991 – 1999. godine. To se pre svega odnosi na pristrasnost u interpretaciji i pripisivanju odgovornosti za određene događaje pre, tokom i nakon raspada SFRJ, uključujući i masakre/ratne zločine koji su spomenuti, izbegavanje i/ili prećutkivanje žrtava za čije su stradanje bili odgovorni pripadnici srpskih snaga. Kao što je ova analiza ukazala, ovi problemi su i dalje prisutni u većini udžbenika koji se koriste trenutno u Srbiji.

Neravnoteža u prikazivanju detaljnijih podataka o stradanjima stanovništva u zavisnosti kojoj naciji pripadaju i dalje je prisutna, ali u nešto manjoj meri kada su u pitanju žrtve Hrvati i/ili Bošnjaci, nego što je bio slučaj sa ranijim udžbenicima – u nekim slučajevima žrtve iz ta dva naroda se spominju, uglavnom u kontekstu ukupnog broja stradalih, ili u kontekstu zločina koji su bili toliko masovni da nije moguće izbeći njihovo stradanje, kao što je slučaj sa genocidom u Srebrenici. Ne menja se odnos srpskih istoričara prema kosovskim Albancima – ako se njihovo stradanje uopšte i spominje, navodi se u kontekstu smrti kao teroriste/pripadnika OVK u borbama sa srpskim snagama bezbednosti (kao u slučaju Adema Jašarija) ili ako su stradali od NATO bombi, kada se stidljivo spominju stradali kosovski civili, uglavnom žene, deca i starci. Iako je utvrđeno da je više od 8,000 civila, kosovskih Albanaca stradalo u akcijama srpskih snaga, a da je preko 900 tela Albanaca, uključujući i žene, decu i starce, otkriveno i ekshumirano u masovnim grobnicama u Srbiji, oni se ne pominju u srpskim udžbenicima.

U udžbenicima i dalje dominira (samo)viktimizacija u svakoj interpretaciji. Pre raspada SFRJ, Srbija je žrtva tuđih nacionalizama, uglavnom slovenačkog i hrvatskog, kao i albanskog separatizma, dok su nacionalizam koji je dolazio iz Srbije i aktivnosti koje je sprovodila motivisana nacionalizmom, kao i težnje i aktivnosti srpskih političara u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ka odvajanju, predstavljeni kao 'projugoslovenski', a ona 'zaštitnicom Jugoslavije'. U ratu, Srbi su ili jedine ili najveće žrtve, a kada snage pod njihovom kontrolom čine zločine, oni su po pravilu reakcija na akciju drugog, pa se tako Srebrenica ne spominje bez Kravica i Bratunca, ali Bljesak i Oluja postoje i bez Vukovara. Ako se spominju optuženi za zločine, često se navodi da postoje neslaganja u stručnoj javnosti o radu i posebno kredibilitetu suda, pred kojim su bili optuženi/procesuirani, a on je više nego često nazivan pristrasnim.

Za razliku od prethodne analize iz 2015. godine, Srebrenica je sada ušla u gotovo sve udžbenike u Srbiji – ali se postavlja pitanje da li zbog obima i posledica ovog zločina, ili je i ovo rezultat konstantne kampanje negiranja njegove pravne kvalifikacije, kako je navedeno u izveštaju o stavovima mladih.²⁷⁴ Ona se retko spominje van konteksta zločina počinjenih nad Srbima iz Bratunca i Kravica, koji se koriste da pruže objašnjenje za motiv genocida u Srebrenici, ako se broj njenih žrtava spominje, on je po pravilu upitan i oko njega postoje neslaganja, ali se za broj srpskih žrtava u toj oblasti BiH uzima falsifikat Milivoja Ivaniševića stvoren kako bi pružio opravdanje za genocid u Srebrenici.²⁷⁵ Ako se spominje njena pravna kvalifikacija, nju po pravilu i sa jednim izuzetkom prati i preispitivanje kredibiliteta suda koji je o tome odlučivao.

Više je regionalnih i međunarodnih inicijativa pokrenuto u prethodne dve decenije da se pitanje interpretacije istorije devedesetih otvori u zemljama regiona, ne samo u Srbiji. Od pripreme zajedničkih udžbenika (inicijative u kojoj su učestvovali i istoričari iz drugih balkanskih zemalja, Bugarske, Grčke, Albanije, itd), koji su prikazali multi-perspektivnu interpretaciju do priručnika MKSJ za nastavnike i profesore istorije, o tome kako koristiti sudski utvrđene činjenice u nastavi istorije. Bogatstvo dostupne arhive i baze podataka MKSJ, ali i drugih organizacija i institucija koje su istraživale i dokumentovale oružane sukobe, postojanje preživelih koji su voljni da svoja sećanja podele sa novim generacijama, otvaraju širok prostor za nove interpretacije u udžbenicima istorije, bazirane na činjenicama i poštovanju patnje žrtava. Interpretacija nedavne prošlosti treba u najvećoj meri da se oslanja na dostupne i otvorene arhive MKSJ i drugih organizacija, koje pružaju tačne i proverljive informacije o događajima iz devedesetih. Pored toga, više sadržaja o ličnim pričama žrtava i njihovim porodicama, materijali o sudbinama običnih ljudi i svedočenja preživelih su neophodni za podsticanje empatije među mladima i bolje razumevanje perspektive žrtava i preživelih. U nedostatku političke volje da se izmeni odnos prema nedavnoj prošlosti i njena zloupotreba, relativizacija odgovornosti i izvrtnje činjenica, treba stvoriti prostor za programe alternativnog obrazovanja koje bi novim generacijama pružilo priliku da o nedavnoj prošlosti steknu znanja bazirana na činjenicama, a ne na manipulaciji. Ovakvi programi neizostavno treba da uključuju razgovore sa preživelim i žrtvama, posete mestima stradanja i sećanja, kako bi se mladima otvorio prostor za razvoj empatije i razumevanja prema stradanju drugih.

Na kraju, u Srbiji, a i u drugim regionalnim državama, osnovno pitanje ostaje, ne koliko, nego da li uopšte ima volje da se prestane sa revizijom prošlosti, koja se nije zadržala

274 Stavovi mladih o ratovima devedesetih, Inicijativa mladih za ljudska prava, novembar 2023. godine, str.34.

275 Dostupno na: <https://www.icty.org/sid/3639>.

samo na devedesetim, već je u potpunosti izmenila interpretaciju Drugog svetskog rata, i dobro zagazila u ranije periode prošlosti. U Srbiji, u ovom novom pristupu ratnoj prošlosti nacionalistički mitovi postaju osnova narativa o herojskom ponašanju srpskih snaga tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji, koje oslobađaju, ali ne osvajaju, čiji su ratni zločinci heroji, a njihove žrtve često predstavljene ili kao odgovorne za svoju patnju, ili o njoj lažu. U kreiranju ovog pristupa prednjači državno vodstvo, a učestvuju gotovo svi – državni i lokalni funkcioneri, članovi vladajućih partija, mediji, ratni zločinci.²⁷⁶ U takvom kontekstu, ovakvi udžbenici zajedno sa ostalim mehanizmima i akterima, vaspitavaju i obrazuju mlade kao aktivne i agresivne protivnike pomirenja baziranog na priznanju zločina. Na taj način nove generacije se zadržavaju unutar nacionalističkog diskursa, koji nacionalni ponos i patriotizam ne bazira na istinoljubivoj interpretaciji sopstvene prošlosti, već je meri spremnošću za odbranu grafita i murala posvećenim ubicama po beogradskim fasadama, od farbe i jaja.

276 "Stanje poricanja: Srbija 2022 Vreme tihog ponosa", Inicijativa mladih za ljudska prava, decembar 2023, str:3, dostupno na: <https://yih.rs/wp-content/uploads/2023/12/Stanje-poricanja-SRB.pdf>

Preporuke

Problemi sa udžbenicima istorije postoje u svim državama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije i odavno je prepoznat njihov negativan uticaj na proces pomirenja – kao jedan od elemenata koji utiču na formiranje stavova mladih o ratovima, oni produbljuju nepoznavanje činjenica i podstiču poricanje ratnih zločina. Poznavanje činjenica o prošlosti i njeno kritičko preispitivanje je ključni preduslov za stvaranje novih generacija kao budućih nosilaca pomirenja u regionu, a ne njegovih neprijatelja.

- **Promovisanje alternativnih modela obrazovanja o prošlosti za mlade:** Zbog nepostojanja mogućnosti za sveobuhvatnu reformu obrazovanja koja bi uključila promenu sadržaja udžbenika iz istorije, alternativne forme obrazovanja ostaju jedini modeli gde se može učiti o činjenicama o ratnim zločinima i oružanim sukobima iz devedesetih. Programi neformalnog obrazovanja, koji u regionu postoje od završetka oružanih sukoba, treba u što većoj meri da se fokusiraju na činjenice o oružanim sukobima iz devedesetih, stvarajući prostor za unapređenje znanja mladih o ratnim zločinima. Programi obrazovanja za mlade takođe treba da imaju snažnu regionalnu komponentu, jer će im omogućiti da vrlo osetljive teme posmatraju iz perspektive svojih vršnjaka iz regiona, osnažujući ih istovremeno za razvijanje kritičkog mišljenja i demokratskog dijaloga.
- **Razvijanje empatije prema žrtvama:** Pored toga, ovakvi programi treba da se fokusiraju u što većoj meri na individualne priče žrtava, na taj način izbegavajući posmatranje žrtava samo kao deo broja, ili pripadnika drugog/neprijatelja. Učenje o prošlosti kroz upoznavanje sa sudbinom pojedinca može u velikoj meri probuditi empatiju prema njihovom stradanju i razviti solidarnost prema žrtavama.
- **Promovisanje pozitivnih priča:** Uspešnim su se modelom pokazali i programi koji se oslanjaju na promociju pozitivnih priča iz rata - priče o osobama/pojedincima koji su, iako svesni opasnosti po sebe i svoje porodice - spašavali pripadnike drugog naroda, a u nekim slučajevima zbog toga i žrtvovali svoje živote, odlična su prilika da mladi ljudi na dobrim primerima iz prošlosti uče o solidarnosti i etičkom ponašanju u teškim vremenima.
- **Podsticanje programa obrazovanja za nastavnike i profesore istorije:** Pored toga, programi ne treba da se fokusiraju samo na mlade, već da stvore prostor za obrazovanje i edukaciju nastavnika i profesora istorije o ratovima devedesetih. Kao i u slučaju obrazovanja za mlade, ovakvi programi treba da uključuju i snažnu regionalnu komponentu, kako bi se zahvaljujući međusobnoj saradnji sa profesorima i nastavnicima iz regiona, podstakla multiperspektivnost u interpretaciji događaja iz devedesetih.

